

108458

छन्दःसारसंग्रहः

विविधच्छन्दोपन्येभ्यः सारमाकलय्य नव्यरीत्यनुसारतो
विन्यस्तविभागः

श्रीचन्द्रमोहन-घोषेण सङ्कलितः ।

CHHANDAH SĀRA SANGRAHAH

OR

A COMPENDIUM OF SANSKRIT PROSODY COMPILED FROM
VARIOUS WORKS AND RECAST IN ACCORDANCE
WITH THE PRINCIPLES OF MODERN
INDUCTION

BY

CHANDRA MOHANA GHOSHA, M.B., B.A.

—00—

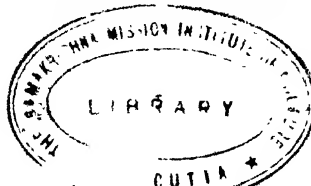
Calcutta:

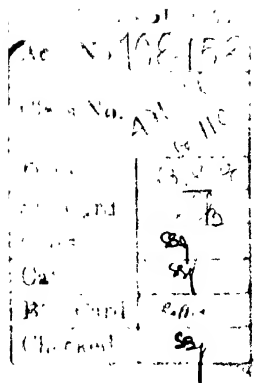
PUBLISHED BY GIRISA CHANDRA MUKHOPĀDHYĀYA,

21, CORNWALLIS STREET.

1893.

PRICE FOUR SHILLINGS.

PRINTED BY JADU NATH SEAL,

46, BECHU CHATTERJEE'S STREET

Presented by
Dr. R. C. Maumdar

All rights reserved.

P R E F A C E .

The main object of this compilation is simplification of a difficult subject, and the compiler has never kept it out of his view. He is conscious of its defects, which are neither slight nor few, but relies upon the forbearance of the reader.

If the latter happen to be an erudite scholar, the writer would beg of him, not to spare his criticism—for it is a salutary process, but to point out the weak points in a kind and generous spirit, so that he may profit instead of being injured by it. To the simple-minded student, who may be inclined to use the book as an instrument for acquiring knowledge, a few words of advice would not be amiss in this place.

After going through ~~the preliminary~~ chapter on technical terminology (पारिभाषिक अध्यायः), especially the symbolical method of expressing it, he may at once pass over to the fourth part (चतुर्थोऽङ्कः), which would give him a fair knowledge of the more common forms of versification, met with in Sanskrit literature. He could then go through, with greater facility and advantage, the other parts of the book, in which the text of every metrical form is invariably quoted, where it was at all available, from an authoritative work on the subject.

The writer expresses his eternal gratitude to those of his friends, who have helped him in the preparation of the work : to Pandit Haris'chandra Kaviratna, Professor of Sanskrit, Presidency College, he cannot be sufficiently grateful, for his generous and ungrudging devotion of time and energy, in making emendations both literary and typographical through-

out the book : to Babu Nāṭ. . . Chandra Vidyāratna, for giving him free access to the splendid library of his illustrious father, the late Vidyāsāgara of hallowed memory : to Mahāmahopādhyāya Mahes'a Chandra Nyāyaratna, Principal of the Sanskrit College, for kindly allowing him the use of the College-library : to Pandit Rāma Sarvaswa Vidyābhūshana, for help in various ways : and also to Pandit Navīna Chandra Vidyāratna, Babus Rājkrishna Vandyopādhyāya, Panchānana Mukhopādhyāya, and other friends, for lending books, or making valuable suggestions.

38-1, SUKEAS STREET,
CALCUTTA : *August*, 1893.

THE COMPILER.

INTRODUCTION.

—00—

Perhaps in every language there exists, in literature, a division into Poetry and Prose, or the measured and the unmeasured. The measures vary much, however, in different languages, both in number, and in kind. In the Sanskrit they are a great deal too much diversified; and the varieties are so many, that a knowledge of the different forms of versification is considered to be, in itself, a separate subject of study. Its complex and bulky appearance puzzles the student at the threshold, and altogether scares away many from entering into the labyrinth.

2. A perusal of the following extracts will show, to some extent, the amount of obscurity and depth of darkness, that prevails in connection with this subject, and is really astonishing, as it pervades the minds of eminent Sanskrit scholars of almost all classes and schools, at least in this side of India. They are picked out from recent and contemporary literature, and from the mature and thoughtful writings of really representative scholars, merely in support of this assertion, and not with a view to expose any individual person, or any particular book.

3. A very learned commentary on *Abhijnána Sakuntalam* of Kálidása thus elucidates the metrical structure of the stanza :—*अनौ वेदिं परित इत्यादि । Act IV.*

“इदं वृत्तव्यपादमिश्रितत्वादुपजातिर्नाम । तदुक्तम् । अनलरीदीरितलक्ष्मणौ पादौ यदीयावुप-
जातयन्ताः । इयं किलाव्यान्वपि मिश्रितासु वदति जातिविदमिव नामिति ॥” Here the nature of the measure has been indicated in the text of the drama itself ‘*अलक्ष्मणौ*’; but this passage has been somewhat conveniently omitted in the commentary. As a hybrid has no place among Vedic measures, it would have looked rather awkward to find it described in the commentary as such, where the poet, in no ambiguous language, calls it a vedic or *rikchhandah*. But still this manoeuvre does not help much. For, to be a hybrid, the different verses of a stanza must belong to some definite measures, and, in this sloka, only one verse out of the four corresponds to a metre, that has been anywhere described by name, (*vide* ३६ वृत्ते of this compendium). The commentator is a renowned professor of the old school. This class of scholars inherited the profound learning and simple habits of Ancient India, and devoted their entire and undivided attention to a complete and exclusive study of single branches of knowledge.

The thoroughness and depth of acquirements of many of them were in complete contrast with the shallowness and superficial glitter of our modern jack-of-all-trades. He occupies a first rank in his profession, and has been lately very deservedly honored by the Government, with the distinguished title of Mahāmahopādhyāya.

4. Another learned professor of the same school has brought out a well-known treatise on metres (*ছন্দোমঞ্জরী*), with an exhaustive commentary of his own; and the several editions, the book has gone through, show that it has been appreciated by the public. He also places it among the *upajdtis* (hybrids), and asserts that it is known as such, throughout India, if the following passage has any meaning at all:—

“ইতি অমিত্রানশ্রুতলিঙ্গ ৪ অঙ্কে মহাকবিকালিদাসপ্রযুক্ত উপজাতিভেদঃ ভারতপ্রসঙ্গী স্তব্যঃ।”

5. In a comprehensive work on Sanskrit Prosody, to be presently alluded to, this stanza is placed among undescribed metres (p. 165), of which there is a large collection from various poets. The first eighteen, including this one, are but examples of *অর্ধত্ৰিষ্টুপ্*, and it is strange that the author with his vast erudition did not recognise their true character.

6. The next extract is from a Bengali monthly periodical. (*সাহিত্যে পৌষমাসিকি* ১২৫৫.) “যজ্ঞেন সকল যদিও গদ্যময়, উহাদের মধ্যে অনেক গুলিতে এক গকার মাত্রা আছে। এইরূপ মাত্রার সত্তাবশতঃ, কতকগুলি ময় গদ্য পদ্য উভয়েরই প্রকৃতি পাণ্ডু হইয়াছে। উহারা না গদ্য, না পদ্য; এইরূপ ময়সকলের মধ্যে, ‘নিবিদ’ নামক এক শ্রেণীর ময় আমাদের বিশেষ গণিতামের হোঁগা।” The writer of this passage is a very highly distinguished scholar of the Sanskrit College of Calcutta, a Master of Arts, and a Premchand Roychand studentship-holder. He now occupies a high position in the civil service. In him a western system of education has supplemented the eastern, and imparted all its renovating spirit of original research, but none of its corrupting influence, in destroying veneration for the ancient, or love of the archaic. He evidently means to let the reader of the passage, quoted above, infer, that vedic measures are regulated by *mītrā*. The fact however is quite otherwise. They take no cognisance of it, as will be shown in the sequel.

7. A very voluminous work on Sanskrit Prosody has this passage among other things: “the *সামাসময়* metres are also nothing, but groups of uneven metres.” By uneven is meant here *বিষমময়*। The following are however some of the even metres (*সমময়*) which are likewise *সামাসময়*—অনুষ্টিমি ত্রিষ্টুপ্, পঙ্কজী পদ্যঃ, মদ্য, বক্রমবতী and সুবদ্য; ত্রিষ্টুপি ময়বিলসিতা, কঙ্কমলদলী, মীটনক, দীঘক and অনবসিতা; জগদ্যা তীটক, কুমুমবিবিনা, ললনা of Pingala and তামরসম; অতিজগদ্যা অক্ষী; ময়কী সুপবিত্র, প্রহরকলিতা and অক্ষপদম্; and অতিময়কী অক্ষাধনা, সান্না and মণি-মুণিকর:। There was then manifestly a confusion of ideas in the author's mind,

regarding the nature and character of these different groups of metres. He was a young man of extraordinary talent though. His very comprehensive work on Sanskrit Grammar, which consists of ten big octavo volumes, has the last one entirely devoted to metres (छन्दः). His premature death was a sad loss to the country. He had a marvellous capacity for learning a language, had entered the civil service through the door of open competition, and soon afterwards distinguished himself as a writer, by his versatile genius, wide range of scholarship, and indefatigable diligence. He eminently represented a certain modern school of scholars, who have completely emancipated themselves from old prejudice, and superstitious regard for the ancients.

8. Ancient works edited in modern times, even under the most favourable auspices, such as that of the Asiatic Society of Bengal, have not escaped untainted. The अग्निपुराणम्, for instance, edited by an ex-president of the Society and one of its most experienced and veteran editors, has the following reading of the very short 327th chapter.

“ छन्दो बन्धं मूलत्रैलोक्यं पिङ्गलोक्तं यथाक्रमम् ।	Corrected reading.
सर्वादिमध्यान्तगणौ स्त्री द्वौ त्रौ स्त्री त्रिकौ गणाः ॥१॥	सर्वादिमध्यान्तगणौ स्त्री द्वौ त्रौ * *
इस्त्री गुरुस्वा पादान्ते पूर्वो योगाद् विसर्गसः ।	अनुस्वाराद् विसर्गसः ।
अनुस्वारादङ्गनात् स्यात् जिह्वामूलीयतन्माथा ॥२॥	पूर्वो योगादङ्गनात् स्यात् * *
उपाध्मानौयतो दीर्घो गुरुगौ नौ गणाविह ।	उपाध्मा * * गुरुलघू गणाविह ।
वसवीष्टौ च चत्वारो वेदादिषादि लोपतः ॥३॥ ”	च विज्ञेया * * लोपतः ॥

Every line of it, except the first, is tainted with errors of great gravity, as will appear from the corrections opposite to them. The same may be said almost, of all the six succeeding chapters, that are devoted to the exposition of chhandah, and are well known as a separate treatise under the designation of आर्षेयच्छन्दःसारः ।

9. As my object in this compilation is only to facilitate the study of this complicated subject, and to make the path of the student easier so far, I shall not take up any more space to point out the errors, or otherwise to criticise the work of others.

10. The initial division of Sanskrit measures is that into Vedic and Laukika. “ छन्दो द्विविधं वेदिकं लौकिकञ्च । ” Laukika has been rendered into English by the word classical. It means human, in contradistinction to Vedic which is अपौरुषेय or superhuman. This seems, at first sight, to be a very singular mode of classification, and as our tendencies are either conservative or iconoclastic, we may attach too much, or too little importance to it. We may on every occasion cite

the dictum of Manu “दमाद्यन्यत्र भूतिः” मनु सं० २।१३।, and assert that whatever is met with in the Vedas is much more authoritative than anything else ; or, adopting the phraseology of Bacon, put it aside, as a species of *idola theatri*, a crude production of the primitive ages, or a simple ebullition of uncultured minds of an untutored people.

11. It is by no means rare to meet with admirers of vedic versification praising it to the skies. Here is a recent instance of it, in the Bengali Magazine quoted once before.

“আর ঋষিদের ছন্দের মাধুর্যের কথা কি বলিব ? কেবল মাধুর্য নহে, ছন্দগুলিতে কোন খুঁত নাই ; সেগুলি ছন্দঃশাস্ত্রের নিয়মের আদর্শস্বরূপ বলিলেও চলে । আর ছন্দঃ কি একটি দুইটি ? তুরি তুরি ছন্দঃ, আর তাহাদের পরিপাটি, ভাবের গাভীরা, ভাষার মার্জিতলী ও গুঞ্জিতা এবং ছন্দের ত্বরিতা, লালিত্য ও পারিপাট্য, ঋষিদের মন্ত্রসকলের উপমা বুজিয়া পাওয়া দুষ্কর ।”

12. Neither extravagant praise, nor unqualified decial would meet the requirements of the case. To take a middle course would be a proper appreciation of the thing. That the Veda has held its ground for so many ages, and survived the violent onslaughts of many an enemy, Budhistic and atheistic, casuistic and polemic, is in itself a convincing proof of its intrinsic worth. It was an embodiment of all the knowledge, then in existence, in every department of society, in literature and art, in astronomy and medicine, architecture and politics &c. &c. It was a wonderful thing, and had the dignified appellation of Veda or *विद्य* *i. e.* knowledge par excellence, applied to it. Very much in the same way have the scriptures been preferentially called the Bible, or *the book*, in the western world. It is no slur to nonscriptural literature to single out the scriptures alone as “the book,” and it is no slight to later Sanskrit learning to point at the vedas only, as “the book of knowledge.” But the absurdity of this exclusive application of the words has gradually led to a change of signification. The scriptures are no longer “the book,” but a book, and the Veda is no more ‘the book of knowledge,’ but a book of knowledge.

13. The separation of vedic measures (*वैदिकमन्त्रादि*) from the *laukika* was an absolute necessity. In comparison to the latter, the former would not show itself to much advantage. But it would manifestly be as unfair to judge both of them by the same standard, as it would be to conclude, that manufacture of salt * from brine and brackish mud is in itself a crime, at all times, and all over the world, from the fact of its being so considered in British India, at present. The vedic verses were composed at different times, in diverse

* If a person, who is not duly licensed, manufacture salt, he is liable to fine and imprisonment under sec. 4 and 5 of the salt Act (VII.) of 1864 B. C., Acts XVII of 1840 Madras, XVII. of 1837, and XXXI. of 1850 Bombay. Salt weighing more than five seers found in the possession of a person unprotected by a pass is contraband, sec. 12 & 16.

localities, and by various persons. The gifted authors were not hampered by any rules of Grammar or Rhetoric, Syntax or Prosody. The language was not so stereotyped then as it subsequently became. In the unbounded vigour of genius, and amidst the surrounding luxuriance of nature, they burst forth into expressions, sometimes so exquisite, as to be almost inimitable. There is no wonder then, that the vedas came to be regarded as an emanation from the Supreme Source of all things. But that very luxuriance made it well nigh impossible to bring it under general rules. Whatever scheme might be adopted, there would still remain some exceptions, that could not be included in it. To avoid this inconvenience the (ऋग्ःसूक्तकाराः) authors of the rules of versification devised an exceedingly plastic and variable numerical method. In it a single syllable is a देवी गायत्री, be it a long or a short one, a couple of syllables are a देवी उषस्, three of them are a देवी अनुष्टुप्, and so on to an indefinite extent (vide table of vedic measures १२७ पृष्ठत आसमानि).

14. Then again by the rules of निवृत् and भुक्ति, स्वराट् and विराट् an addition of, or a diminution by, a syllable or two is quite legitimate. “ऊनाधिकेनैकेन निवृद्भुक्तिजौ, ह्यथा विराट्-स्वराजौ।” पि०। * * * “निवृद्देकेन वञ्चिता ॥ भुक्तिनेनाधिकेन द्वितीया च विराट् भवेत् ॥ स्वराट् स्याद्वाभ्यामधिकं” अग्निपुराणम् २२८ अ०, २७, १८। Thus the little gaps in the numerical gradation is completely bridged over, and there could be no imaginable sentence or composition that would not fall under one or other of these measures. We must remember again that there was no restriction whatever, as to long or short syllables, nor any regulation of the pause or यतिः। “पादास्त्वचरमानयः”। इति नारदीयशिक्षायाम्। २५० ६४० १।

15. This simple and elastic standard of vedic versification was a necessity of the circumstances, under which the verses, at least a great majority of them, were composed. In those early days, the divine poets had the wildest license. For nothing in the name of Grammar or Rhetoric, or of dogmas of a similar description was in existence. There was no fetter to genius, nor any shackle to the imagination.

16. But of what earthly use, one may say, would a knowledge of metrical forms of this kind be? That it served a very important purpose, one would clearly understand by remembering that the vedas (ऋति) came down orally from generation to generation : and, as in verbal transmission, there is a great risk of interpolation in, or perversion of, the text, a knowledge of the (ऋग्ः) measure served effectually to check this process. It registered the exact number of syllables in each verse (पादः), and the number of verses (पादाः) in each ऋक् or मन्त्रः।

17. It was, and is still, considered to be a necessary part of the proper

* निवृद्धिति सामग्र्यमिदं: पाठोऽत्रावलम्बितो, निवृद्धिति चम्बल इत्यनेन।

perusal of the vedas, to use a certain musical intonation. This mingling of music and poetry is a notable feature in the earlier stages of evolution in every language. Whatever may be the explanation of it, the fact is patent, that, in almost all languages, the earlier poems have more or less the character of musical pieces. For those who are curious to know the reason why, here is a hypothesis which may be taken for what it is worth.

18. Poetry and music were born as twins in the womb of nature. The sisters grew up together in the same cradle, and had, at first, such an exact likeness, that it was hard to distinguish one from the other. They thus passed for one goddess, were worshipped in one name, and received a joint homage. The goddess is described as carrying a lyre and a book in her hands, dispelling the darkness of ignorance, (वीणावृत्ताम् अज्ञानतिमिरापह्ना । श्वेतवीणाधरा सिद्धमन्त्रैर्विन्दिता, अर्चिता मुनिभिः सर्वैः ऋषिभिः स्यूते सदा । “तिस्र्यस्यामनेन स्त्रीष्वेव देवीं सरस्वतीं ये ऋरन्ति ते सर्वा विद्यां लभन्ते ।” इति पद्मपुराणम् ।) and dispensing every description of knowledge to her votaries of different kinds, *siddhas* and *gandharvas*, *munis* and *rishis*. Again, “एकदेवी यज्ञवर्षा वीणापुस्तकधारिणी” इति बृहवैवर्ते बृहत्संहिते ३ अथादि । शब्दकल्पद्रुमे पृथक् । To this day, people worship but one Saraswati, as presiding over both music and literature, and science and art. The twin-character of the muses has not been as yet recognised by every one. They were fond of each other, and reluctant to part, until a rapid increase of family, and grown-up children made it impossible for them to live comfortably together. Not liking to quarrel, they parted in peace, and each with her family, lived and prospered in a separate home. When subsequently the loving sisters met each other, their mutual greeting was most cordial and pathetic, and gave rise to those beautifully artistic productions, in which the musical harmony, and the poetic imagery are so melodious and captivating, that the minstrel finds it an easy task, in their recital, to move the audience to rapture.

19. With progressive development and culture, poetic composition became more and more methodical and homogenous. The more irregular forms were gradually discarded, and slowly eliminated. Ultimately of the almost infinite number of vedic measures, only six held their ground in the *laukika*, namely, the *drshas* included between six and eleven syllables. “आत्रैष्टुभायदावृत्तम् ।” Preference was given to them, as they are among the most regular of the vedic metres. None of them is much in use however, except अनुष्टुप् । But the ground it alone covers in literature is so extensive as to more than compensate for the loss sustained by the rest.

20. In some compositions the succession of long and short syllables in consecutive lines might happen to be uniform, quite spontaneously, without any premeditation. Again, in others, successive lines might happen to bear a definite

relation in the time of their utterance. These two sorts would evidently be more sonorous and agreeable to the ear than less regular verses; and, in fact, the whole superstructure of laukika metres has been built upon this basis. The following are some vedic verses that closely resemble laukika metres:—

गायत्र्यान् ।	“इन्द्रः शचीपतिर्बलेन वीरितः । दध्रावनी वषात्मनस्य सासहिः ॥”
अनुष्टुभिः,	“गर्भंसेहि मनीवालि गर्भंसेहि सरस्वति । गर्भंने अश्विनौ देवा वाधतां पुष्करस्रजौ ॥” मन्त्रा० १ प्र० ४ ख० ७ । “समञ्जन् विन्ने देवाः समापो हृदयानि नो । सम्यातरिश्वा सभाता समुदेष्टी दधातु नो ॥” मन्त्रा० १ प्र० २ ख० १५ । “अन्नपाशेन मणिना प्राणसन्धेय दृष्टिना । वप्राणि सत्ययन्त्रिणा मनस हृदयं च ते ॥” मन्त्रा० १ प्र० २ ख० ५ ।
विष्टुभिः	“मम त्वेते ते हृदयं दधातु, * * * हृदयस्तिस्त्वा नियुनक्त ममम् ॥” २ ख० २१ । “इयं दुरुक्ताप्यरिवाधमाना, वर्षं पवित्रं पुनती म आगात् ॥” ६ ख० २७ । “माता वृद्धायां दुहितृता वसुनां, स्वसादित्यानामस्तस्य नाभिः ।” २ प्र० ८ ख० १५ ।

21. The primary division of laukika metres into *जातिः* and *वृत्तम्* is based upon this distinction. One has a definite relation in the aggregate of *mātrās*, quite irrespective of the number or position of the syllables in the *pāddī* or quadrants. The other takes into account, not only the number, but also the order of succession, of long and short syllables in successive quadrants.

22. *Mātrā* has been rendered into English by the word quantity, and *लघुः* and *गुरुः*, by light and heavy respectively. A *गुरुः* syllable is one that takes twice as much time, in its utterance, as a *लघुः*. Light and heavy are words relative more to weight than to duration. The terms long and short are preferable, as appropriately expressive of that idea, and not opposed to common usage. Quantity may do for *mātrā*. But in rendering such expressions as *एकमात्रकः*, *द्विमात्रकः* and *त्रिमात्रकः* which define *लघुः*, *गुरुः* and *वृत्तः* respectively, a syllabic-unit, and double and treble syllabic-units seem to be more handy.

23. Each of the two primary divisions may be again divided into three sub-classes: the *jātis* (जातयः), into *ārya's* (आर्याः), *baitḍilyas* (वैतालियाणि) and *mātrāsamakās* (मात्रासमकानि); the *brittas* (वृत्तानि), into even, semi-even and uneven (समसईसमं विषमञ्च).

24. In describing the nature and character of the different measures included under these groups, I have adopted a plan somewhat different from that of our books, viz, a larger use of signs and symbols, instead of mere words.

25. This has many advantages. First, a symbolic is an universal language. Second, the eye comes to our help, and relieves the memory of much of its burden. Third, it expedites very much the process of finding out the measure of any given verse; so much so, that a novice, just commencing his study

of Sanskrit, may, with its help, come to a conclusion in five minutes, where it would take a very long time for his learned teacher with his classical habit of using mnemonic rules. That this is no exaggeration will appear from the following illustration.

26. Pingala describes eighty varieties in the *dryā* group. Later authors have not so fully gone into them, and have certainly added nothing towards their elucidation. In modern times the differentiation seems to have been altogether ignored, perhaps for want of a clear exposition.

27. The generic and specific characters of these varieties, embodied in the following definitions, are represented by graphic sketches in the sequel.

I. The *a'rya'* metres are composed of syllabic groups of four *mātrās*, i. e. one or other of the following five combinations :—(a) — — — —, (b) — — — —, (c) — — — —, (d) — — — —, and (e) — — — —. (“सुः समुद्रा गणः १”)

II. An *a'rya'* proper (fig. १, ९ पृष्ठे) has, in its first half, seven *ganās* and a *semi-gana*, or thirty syllabic units (*mātrās*) altogether. (“सुः समुद्रा गणः १”)

III. An odd *gana* i. e. 1st, 3rd, 5th, or 7th, should never be a (c) — — — —. (“अवायुर् न ज्ञ १”)

IV. The sixth *gana* must be either a (c) — — — —, or an (e) — — — —. (“अडी ज्ञ नो वा १”)

V. The last half of the metre differs from the first, in the sixth *gana* alone, which is a single short syllable. Hence it has twenty-seven syllabic units in all.

VI. When both halves have the character of the first half of an *a'rya'* proper, the metre is called a *giti*, (fig. १, ११ पृष्ठे). (“आद्याहंसमा गीतिः १”)

VII. If both have the character of the second half of an *a'rya'* proper, it is an *upagiti* (fig. 2, ११ पृष्ठे). (“अत्येनोपगीतिः १”)

VIII. If the character of an *a'rya'* proper be reversed in the two halves, it is then called an *udgiti*, (fig. 3, ११ पृष्ठे). (“उत्क्रमेणोद्गीतिः १”)

IX. When each half is composed of eight *ganās*, instead of seven and a half, i. e. of two-and-thirty *mātrās* instead of thirty, the metre is called an *a'rya'giti* (fig. 4, ११ पृष्ठे). (“अर्धे वसुगण आर्यागीतिः १”)

X. When these different metres have, in each half, a pause after the third *gana* or twelve syllabic-units, they are distinguished as *pathyā*. Of all *dryā* metres *pathyā* is the variety which is in most common usage. The pause is represented in the figures by the sign (:). (“त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्ये च १”)

XI. If there be no pause after twelve *mātrās*, in either or both halves, the metre is a *vipulā*. (“विपुलाद्या १”)

XII. When the second and fourth *ganās*, in either or both halves, are amphibrāchs (c) $\sim\sim$, and are each of them preceded and followed by a long syllable, the measure is a *chapala'*, * $\sim\sim$, $\sim\sim$, $\sim\sim$, $\sim\sim$, — * *

• (“चपला द्वितीयचतुर्थी मध्ये जी ।”)

28. Thus with the sign of a pause (:) after 3 *ganās* in both halves, the five figures, indicated above, represent the five pathya' varieties of the five *a'rya'* families. With the sign, in the second half alone, each of them would be an *a'divipula'* (आदिविपुला) of its own family; in the first half alone, an *antya'vipula'* (अन्त्यविपुला). Without the sign in either half, they would be all *maha'vipula's* of their own name. (महाविपुला ।) Thus we get a score of *a'rya'* forms.

29. By bringing the other variation (*chapala'*) to bear upon them, we get three scores more. When it affects the first half alone, the metre is a *mukhachapala'* (मुखचपला ;), when the second alone, it is a *jaghanachapala'* (जघनचपला); when both are affected, it is a *maha'chapala'* (महाचपला). Here is a graphic delineation then of the eighty varieties of *a'rya's*, described by Pingala and his commentator Haláyudha. (एकैव भवति पथ्या इत्यादि ८ पृष्ठे द्रष्टव्यम् ।)

30. The great commentator Haláyudha brings together all the *laukika* measures under three principal heads, *ganachhandah*, *ma'tra'chhandah* and *aksharachhandah*, गणच्छन्दी मात्राच्छन्दीऽक्षरच्छन्दश्च । The last is also known as *vrittam* (वृत्तम्). Metres, composed of syllabic groups of four units, come under his first head. They are the *áryás*. His second group comprises *vaitállyas* and *mátrásamakás*. The third consists of the measures, that are regulated by the number of syllables in the different *pa'du'* or quadrants.

31. Later authors (इक्षरब्राह्मरः, छन्दीमञ्जरी &c) describe Haláyudha's first and second classes together under one designation, as *jāti* or *Mátráchhandah*.

32. But these different authors agree with each other in the arrangement of the *vrittās*. They are the direct lineal descendants of *vedic* metres, and in the nomenclature of the more polished groups of this class, namely the even metres (समवृत्तानि), their ancestral generic names have been retained. Thus *ga'yatri*, *anushtup*, *pankti* (गायत्री, अनुष्टुप्, पङ्क्तिः &c.), are simply derivative names from the *vedic*, and, in the *laukika*, they signify no more than the number of syllables in a quadrant, *ga'yatri* meaning six, *ushnik* seven, *anushtup* eight &c.

33. This arrangement has no doubt the advantage of a ready reference of particular metres to definite groups, which renders the task of finding out the measure of a verse easier so far. But otherwise the classification is not free from objection.

34. Certainly it does not bring together measures that are closely allied to one another, but very often parts them far asunder. Take for instance the metres

described in ten simple classes (यद्वा वर्गः) in the fourth part (चतुर्थोऽङ्कः) of this book. They are, in each group, so closely allied, that it is hard to distinguish one from another, except by counting the number of syllables in a quadrant. The measures, there grouped together, are, in the orthodox system placed each in a different chapter, and wide apart from one another. On the other hand it, more frequently than otherwise, puts most heterogeneous forms side by side. It altogether ignores the relationship between the *vṛttas* and the *matra'chhandas*. It aims at an exhaustive* enumeration of particular metres, rather than a comprehensive survey of generalised classes. It resembles the Horticulturist's assortment of beautiful and rare plants, rather than the Botanists' methodical study of the Vegetable Kingdom. It invariably leaves behind a remaining mass of indefinite and chaotic elements. The nomenclature too is both redundant and defective. Sometimes very different metres are called by one and the same name, at other times a single metrical form has more than one name given to it, by the same author, without even a hint of its being anywhere described by another name. Difference in the pause is in some cases a valid ground for a plural nomenclature, but not in all. It entails much waste of valuable time and energy on the part of the diligent student, and, as a necessary consequence, leads eventually to a neglect in the study of the subject itself.

35. There is a germ of classification in accordance with natural affinities in the older authors. Pingala enunciates with great felicity a couple of aphorisms as generic definitions (क्लिति समानी, विगति प्रमाणी) for what, in the classical literature of the West, would be called Trōchaic and Jāmbic measures respectively, consisting of alternate long and short syllables, the long taking precedence in the one, and the short in the other. But instead of carrying this analysis any further, he jumbled together all the remaining measures into one heterogeneous conglomeration, which he christened as *vildnam*. (विस्तानमन्यत्)। Though the illustrative examples in the commentary are all of eight syllables, the author evidently

*The attempt is always futile. It gives rise to frequent contradictions, and calls forth many an expression of apology from the authors. Halāyudha thus begins the description of particular *samavṛttas* in the 6th chapter:—

“न पद्येकोऽस्ति इष्टानां प्रसारमन्त्राविधी । पूर्वोच्चार्यकृतं वृत्तचिह्नं किञ्चिदिद्रीश्यते ॥”
The eighth chapter (अष्टमोऽध्यायः) starts with the *śūtram* अष्टाशुक्तं गद्या. Then follows a description of eighteen individual metres, placed in the same groups, defined and explained in as much detail, and illustrated with examples exactly in the same way, as in his two preceding chapters. They are explicitly called *gāthā* or the undescribed, nevertheless. At the end of the 8th chapter again, there is left in the lumber-room of *gāthās* an indefinite and innumerable remainder. “एवमादीनि वृत्तानि कोटिशः प्रसारेषु सङ्गच्छन्ति प्रयोगेषु च दृश्यन्ते । विशेषसंज्ञाभावात्तानि शास्त्रकारेण नामनिर्देशं कृत्वा नीत्तानि, तानि गद्या-
ग्रन्थेन कथ्यन्ते ।”

meant the definitions as of general application to a definite succession of syllables of different duration, irrespective of their number in a quadrant. For, in his *Pra'krita* treatise, he has given a separate name (मल्लिका) to a trôchaic metre of eight syllables (*vide infra* ६४ वृत्ते); and in his Sanskrit treatise (सूत्रयन्त्रः) there is another octosyllabic, described in the name of *chitrapadâ* (चित्रपदा), which has been indicated by his commentator Halâdyudha in an unmistakable language, as one out of many forms of the conglomerate *vitânam* (*vide infra* ५८ वृत्ते १५ पङ्क्तौ); moreover the selfsame word is used both in the general definition of a trôchêe, as well as in that of one of twenty syllables to which a separate name is given of course (मिति वृत्तम्). Subsequent writers do not seem to comprehend even the object and scope of this generalisation, as they have restricted the class-names, *samâni*, *pramâni* and *vitânam* to metres of eight syllables only; and many of them quite unconsciously adopt also the particular octosyllabic names, as if they were meant for measures different from one another.

36. This principle of classification has been extended, in the fourth part of this book, to a wider range. The even metres (समवृत्तानि) are there divided into eleven groups, ten simple, and one mixed. Of the simple classes, two *samâni* and *pramâni* have been explained in the last paragraph. One, Spôndêe of the West, consists of long syllables only; another, of short alone, and includes both Pyrrhic and Tribrâch; three others consist, each, of one long and two short syllables, in different orders of succession, and correspond to Ānapêst (— — —), Āmphibrâch (— — —) and Dâctyl (— — —); and the remaining three consist of the three permutations of one short and two long syllables (— — —, — — —, — — —), and appear to have no analogues in western literature. In the conformation of the mixed group, two uniformities seem to play an important part, namely, Combination and Equivalent Substitution.

37. By Combination is here meant a juxtaposition of syllabic groups of different denominations, instead of a mere repetition of one or other of them, as happens in the groups of metres described in the last para. The following measures may be adduced to illustrate this:—

(1) अगुष्टुभि, वृत्त = 6(—) + 2(—), (2) कसलः = 5(—) + (— — —); (3) वृत्तया, भुजगमिश्रसुता = 6(—) + 3(—), (4) कसला = 8(—) + (—); (5) विष्टुभि, वृत्ता = 8(—) + 3(—); (6) अतिजगत्ता, अष्टौ = 8(—) + (— — —) + 2(—), गौरी = 11(—) + 2(—); (7) शर्क्याम्, सुपविशम् = 12(—) + 2(—), (8) अक्षपदम् = (—) + 12(—) + (—), (9) अतिशर्क्याम्, अक्षपदम्, माला and मणिगुणिकारः = 14(—) + (—).

38. By Equivalent Substitution is meant an interchange of syllables, or of groups of syllables, of equal value in units of time. One long may, for instance, be replaced by two short syllables, or *vice versa*. One of the sylla-

bic groups of four units (चतुष्कलगणः) may replace another, and so may those of five units (पञ्चकलगणः). An interchange may take place also in their order of succession, i. e. by mutual transposition. The following may be advanced, in the elucidation of this principle:—A quadrant of त्रीटकम् consists of four ānapestic feet. In सीटनकम् the two short syllables of its first foot are replaced by a long one; and in सुबना, of the third foot aslo. In दीधकम् there is a long syllable in the place of two short ones in the last foot, and three Dactyls in lieu of its other three ānapestic feet. By changing the two short syllables of the 2nd dactylic of दीधकम् for a long one, we get चप्यकमाला; if the long syllable of its 1st dactylic be replaced by two short ones, we get तामरसम्; if the two short ones of its second be replaced by a long one, and the long one of its third by two short ones, we get कुडमलदली; if its first long syllable be replaced by two short, and the two short ones of its second foot by a long one, we get चनवसिता; and so on.

39. These natural groups include not only the *vrittās*, but the *mātrāchhandahs* too. The abrupt separation of the artificial divisions disappear, and their mutual correlation and family-affinities come more and more *en evidence*. It would appear then, that there is no radical difference in the essential principle of harmony, that one class gradually merges into another, and that many a measure may, with equal propriety, be grouped with the *vrittās* as much as with the *mātrāchhandahs*. Besides it would be possible then to explain the structure of many an irregular form of versification, met with in literature, that have now apparently no place in any of the classes or divisions of our metrical authors. A number of these anomalous forms have been grouped together in a separate chapter (चट्) of the 1st part of this book, characterised with definitions, and illustrated by examples, culled from the Mahābhāratam, the Bhāgavatam and the Gita Govinda of Jayadeva. A few more from the Bhāgavatam are explained by the principle of equivalent substitution in pp. 115 and 116.

40. A little more analysis of any of these irregular forms will throw further light on the subject, and enable us to recognise, in their component parts, many an old acquaintance of the *vrittām* as well as of the *mātrāchhandah* class. The following from Jayadeva for instance :—

- (क) “प्रलयपयोधिजले धृतबानसि वेदम् । विहितवहितधरितमखेदम् ॥ १ ॥ (ख)
 ,, चितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे । धरणिधरणीकषणक्रमरिष्ठे ॥ २ ॥ ,,
 ,, वसति दमनशिरसि धरणी तव लया । शशिनि कलकललीव निमग्न ॥ ३ ॥ ,,
 ,, तव करकमलवरे मखमदभुतमङ्गम् । दलितहिरण्यकमिषु तनुधरम् ॥ ४ ॥ ,,
 ,, कलयसि विरक्तमे बलिमदभुतमानम् । पदनखनीरजनिजलनपावन ॥ ५ ॥ ,,
 ,, चमिषवधिरमशे जगदपगतपापम् । अपयसि पयसि ब्रमितमवतापम् ॥ ६ ॥ ,,

- (क) वितरसि दिक्षु रथे दिवपतिकमनीयम् । दशमुखमौलिषलिं रमणीयम् ॥ ७ ॥ (ख)
 ,, वृहसि वपुषि विशदे वसने जलदाभम् । हलङ्गतिभीतिमितयमुनाभम् ॥ ८ ॥ ,,
 ,, निन्दसि यज्ञविधेरङ्ग श्रुतिजातम् । सद्यश्चदयदर्शितपशुघातम् ॥ ९ ॥ ,,
 ,, क्षेप्स्विबहुनिधने कलयसि करबालम् । धूमकेतुमिव किमपि करालम् ॥ १० ॥ ,,
 ,, श्रीजयदेवकवेरिदमुदितमुदारम् । शृणु शुभदं सुखदं भवसारम् ॥ ११ ॥” १८० । ,,

Is this *aria* of Jayadeva a metrical composition, or is it not? The sweetness of its cadence, and the regularity of its periods would at once indicate its place there, perhaps not an obscure one either. But where is it to be placed? It is not a *समवृत्तम्*, neither an *अक्षरम्*, nor a *विषमम्*, for it has no syllabic uniformity whatever, either in number, or in uniform sequence. Is it a *जातिः*? It is not an *आर्या* of any kind, neither a *वैताल्यम्*, nor any of its varieties. It cannot be classed with any of the *मातासमकानि*. Thus then it is excluded one by one from all the groups of measures, described in books. But still the ear would demur to keep it out of the pale of metrical literature. Its metrical character may however be defined thus: twenty *mātra*'s in the 1st half, with a *cæsural* pause after the 10th, besides the terminal, and sixteen in the 2nd half. There is a rhyming harmony also in all the stanzas. It would thus be an additional *माताच्छन्दः*, and has been so described in (२९ पृष्ठे) this book. Again of the 1st halves (क), 'जगदपगतपापं' (६), 'दिवपतिकमनीयं' (७), 'कलयसि करबालं' (१०), and 'इदमुदितमुदारम्' (११) are *अनुष्टुभिः* *तुङ्गः*, and 'क्षितिरतिविपुलतरे' (१), 'वसति दशनशिखरे' (३), 'तव करकमलवरे' (४), and 'वृहसि वपुषि विशदे' (८), are 'वृहत्यां कमला' (*vide ante para 37*). The 2nd halves (ख) are all *mātrāsamakas* of one kind or other, with the exception of the 10th which differs from them by a shade: moreover १, ३, ७ and ११ are *जगत्यां तामरसम्* (*vide ante para 38*), २ is *अतिजगत्यां चण्डी*, and ६ is *शर्क्यां सुपविवम्* (*para 37*). It would be easy enough to carry this analysis still further, and to show, in the structure of the verses, a composition or juxtaposition of single, double, or treble syllabic groups, variously transformed by substitution of equivalent syllables, as enunciated in *paras 37 and 38*.

41. It does not appear that, there has been any real progress in the study of metrical forms, since the days of Pingala. Recent authors seem to have devoted their attention entirely to a description or definition of their characters in compact mnemonic verses; and modern scholars have to spend a deal of time and energy in committing these to memory. The nice little book *श्रुतबीधः*, ascribed to Ka'lida'sa, has many advantages in this respect, and is very generally resorted to: it is very problematical, however, if such an imperfect and defective rudimentary work had ever issued from the immortal pen of the Greatest of Poets. It is evident on the other hand that much of what was known in the age of Pingala has been subsequently misunderstood, or not understood, by many of his successors. This has occurred, for instance, in some processes of calcula-

tion, as will appear from the examples given below. Pingala brought Arithmetical rules, akin to the laws of Variation and Permutation, Combination and Progression, to bear upon the subject. Later authors, as a rule, pass over this portion, perhaps from a deficiency in their knowledge of Arithmetic. It is of a piece with the general decline of Society, observable in the past history of our country, in most departments of Knowledge and Art.

42. To calculate the possible number of even metres (समवृत्तानि) in a group, with a given number of syllables in a quadrant, is simply to find out their Permutations and Variations. The Variations throughout are two only—long and short in the present case, and their Permutations fall into a Geometrical Series. For it is evident that, of Mono-syllabic measures, there cannot possibly be more than two, one a long, and the other a short syllable; and that Dissyllabics cannot exceed four, both long in one, both short in another, a long and a short, and a short and a long in the other two. It may be shown, in a similar way, that a tri-syllabic group cannot have more than eight forms. The series goes on increasing at each stage by a multiple of two, and could be thus formulated: a group of m syllables has 2^m for its limit of even metres.

43. The method of Pingala is substantially the same: Here are his aphorisms:—

1. “द्विकौ स्त्रौ ।”

1. ग } monosyllabics are
2. ख } two = 2^1 .

2. “मिश्री च ।”

ग } ग
ख } ख
ग } ग
ख } ख } = { 1. गग
2. खग
3. गख
4. खख } Dys-
syllabics are
four = 2^2 .

3. “पृथग्ना मिश्राः ।”

4. “वसवस्त्रिकाः ।”

“तेन षोडशचतुस्का द्वाविंशत्-
पञ्चका भवन्ति । एवं चतुःषष्टि-
र्गायत्रीसमवृत्तानि सर्वगुरुलघु-
व्यन्तानि भवन्ति । द्विगुणोत्तर-
मुष्णिगादीनामेकैकाक्षराधिकादि-
स्वरार्थमिदं सूत्रम् ।” इ० ।

गग }
खग } ग } { 1. गगग
2. खगग
3. गखग
4. खखग
गख }
खख } ख } { 5. गगख
6. खगख
7. गखख
8. खखख } Trisyl-
labics are
eight = 2^3 .

In a similar way, Tetrasyllabics are sixteen = 2^4 ; Penta-syllabics, two-and-thirty = 2^5 ; Hexasyllabics (गायत्री), sixty-four = 2^6 ; Septasyllabics (उष्णिक्), 128 = 2^7 ; and so on.

44. The semi-even (अर्धसम) are those in which alternate quadrants (पादाः) are alike, but the odds differ from the even; uneven (विषम), those in which the quadrants are all dissimilar. Combinations of even metres, taken two at a time, would give the number of semi-even. The aphorisms of Pingala are "समं तावत्तुल्यः कृतमर्धसमम्, विषमञ्च, राध्युक्तम् ।" Transformed into a modern formula, it would be, in a group of m syllables, the limit of semi-even metres is, $(2^m)^2 - 2^m = 2^{2m} - 2^m$, of uneven, $(2^{2m})^2 - 2^{2m} = 2^{4m} - 2^{2m}$.

45. The same method is applicable to other cases, as for instance in the calculation of the possible number of hybrids (उपजातयः), and of the varieties in each of the árya families. The hybrids are analogous to the semi-even and uneven metres of a monosyllabic group, in as much as the variation affects a single syllable, the first, others remaining constant. Thus the limit of semi-even hybrids is $2^2 - 2 = 2$, or $4 - 2 = 2$; of uneven $2^4 - 2^2$, or $16 - 4 = 12$; altogether $12 + 2 = 14$. The two halves in each of the árya families, when affected by one variation (पञ्चा) give four varieties, $4 = 2^2$; a second variation (अपञ्चा), superadded to this, evolves sixteen, $(2^2)^2 = 4^2 = 16$; altogether in the five families, $16 \times 5 = 80$.

46. Two other processes of Pingala may be taken together, *viz.*, (a) "नष्टवृत्तपरिज्ञानार्थम्" *i. e.* to find out the form of versification that would correspond to a given number in the series (प्रसारः); and (b) "वृत्तसङ्ख्यापरिज्ञानार्थम्" *i. e.* to allocate a given form of versification in its proper place in the series. From para 43 (*ante*) it is evident that, the 1st syllable in odd numbers of the series is always long, but short in even numbers; that the 2nd syllable in odd couples is long, in even short; that the 3rd syllable in odd quadruple groups is always long, but short in even ones; that similarly the 4th syllable would be long in odd groups taken eight at a time, but short in even groups, and so on. From this clue it would be easy enough to work out both the operations (a and b) of Pingala. His formulæ, somewhat different however, are enunciated in the aphorisms, "लङ्गे । सके न् । प्रतिशोभयुष्ं हिलायम् । ततोऽप्येकं जगतात् । विरङ्गे । रूपे शयम् । हिः श्ये । तावदङ्गे तद्वृत्तम् ।"

47. Some classical poets were not satisfied with the rhythm of *Samavrittis* even, which are at the best, but excellent forms of blank verse. They topped it over with various kinds of rhyme, which in Sanskrit goes by the name of *Yamaka*. There are some really good poems in it, such as गलोदयकाव्यं; षट्कपरंजतं यमककाव्यम्; अमरव्रतके २४, ६६; भर्तृहरिः षड्वारव्रतके ३, ४, ११, नीतिव्रतके च ८, ११, २२, ३०; ब्रह्मराषाड्यस्य मीढमुद्रः and आनन्दलङ्कार्या ८८, ८९, ८३, १०१, १०२; धर्मदासकृते विदग्धमुखमण्डने प्रथमे परिच्छेदे ५, १०; जयदेवकृतौ गीतगीविन्दः; चौरपञ्चाशिका; भारतचन्द्रकृतं नामाष्टकम्; alternate rhyme विदग्धमुखमण्डने प्र० प० १; last three quadrants rhyme in तवेव परिच्छेदे ७ ।

48. Ingenuity in the art of metrical composition has been displayed by

some poets in the various forms of *विमलाव्यम्*, to an extent, that has never been approached, perhaps, in any other language. For instance, a poem of 36 stanzas (रामकृष्णकृतं विमलाव्यम्) each to read exactly the same from right to left, as from left to right, is a marvellous feat indeed. This is not the limit of their skill, however. The following stanzas read the same in every direction, from right to left, as left to right, and from top to bottom, and back again; some in diagonals, and some zigzag as well. (भारवी १५४० २५। नावि च १८४० २७, २८, ७२, ४६।)

“दे वा का नि नि का वा दे	“स का र ना ना र का स
वा हि का ख ख का हि वा ।	का य सा द द सा य का ।
का कारे भ भ रे का का	र सा ह वा वा ह सा र
नि ख भ व्य व्य भ ख नि ॥”	ना द वा द द वा द ना ॥”
“सा से ना ग म ना र म्मे	“अ भी क म ति के ने हे
र से ना सो द ना र ता।	भी ता न न्द स्य ना श ने।
ता र ना द ज ना म त्त	क न त्स काम से ना के
धी र ना ग म ना म या ॥”	म न्द काम क म स्य ति ॥”

“प्र ह त्ते वि क स ह्वा नं सा ध ने ऽप्य वि षा दि भिः ।

व ह षे वि क स ह्वा नं यु ध मा प्य वि षा णि भिः ॥”

49. Modern Indian Vernaculars have borrowed their metrical types from Classical Sanskrit, and have altered and adapted them, each according to its capacity, and to the genius of its authors. Rhyme has been adopted, in Bengali, and very much amplified. The equisyllabic character of the several verses in a stanza has been also preserved in most of its measures. In this there is great resemblance to the Vedic *drshas*, in-as-much as there is no restriction of long and short in either the Vedic or the Bengali measures. The latter rhyme, however, while the former do not. Blank verse was ushered into existence in the Bengali language by the late M. M. S. Datta in a very attractive style, but it has not as yet thrived very well.

50. The uniform sequence of syllables of like quantity—the very essence of *samavrittam*—was successfully introduced into Bengali by Bha'ratachandra, in a few beautiful specimens, such as *सुखरूपयातं*, *नीटकं* and *नृपकम्*. The following examples, one of each, are taken from his *chef d'œuvre*, *Annadāmangala*.

“सहस्रे सहस्रे चले भूत दान। हहकार हाँके उड़े सर्पबाण।
 चले डेरवा डेरवी नमि डुङ्गी। महाकाल बेताल डाल त्रिशूली।
 चले डाकिनी योगिनी घोर वेशे। चले शोषिनी पतिनी मूक केशे।

গিরা দক্ষ-যজ্ঞে সবে যজ্ঞ নাশে । কথা না সরে দক্ষরাজে তরাসে ॥
 অদূরে মহারাজ ডাকে গভীরে । অরেরে অরে দক্ষ দে রে সতীরে ॥
 ভুজঙ্গশ্রীতে কহে ভারতী দে । সতী দে সতী দে সতী দে সতী দে ॥
 “বিনয়ে করপদ্ম করে ধরিসা । কহিছে তরুণী করুণা করিসা ॥
 ক্ষম হে পতি হে বঁধু হে প্রিয় হে । নব যৌবন জোরর যোগা নহে ॥
 গুণসাগর নাগর আগর হে । নট না কর না কর না কর হে ॥
 গুনি হৃদয় হৃদয়িরে কহিছে । তমু মৌর মনোজ-শরে দহিছে ॥
 তুহি পঙ্কজিনী সুহি ভাস্বর লো । তর না কর না কর না কর লো ॥
 * * * * * বিজ ভারত তোটক ছন্দ ভণে ॥”
 “ভীতি-চূর্ণ কাম-পূর্ণ কতি মুণ্ড ধারিকে । শত্ৰু-বক্ষ পান-লক্ষ-পান-পয় চারিকে ॥
 খৰ্খ খৰ্খ দৈত্য সৰ্ব্ব গৰ্ব্ব খৰ্খ খৰ্খ কারিকে । সিংহভাব-খোর রাব ঘেহ পাল পালিকে ॥
 এহি এহি দেহি দেহি দেবি রক্তদন্তিকে । ভারতায় কাতরায় কৃষ্ণভক্তিমন্তিকে ॥”

The last is more Sanskrit than Bengali. All of them have the characteristics of the Sanskrit metres, and, in addition to this, they rhyme like the ordinary Bengali measure, called *Payāra*. It may be observed also, that all the three measures are formed of multiples of simple syllabic combinations, *i. e.* they fall into one or other of the ten simple groups (যুগ্মা বর্গা:) mentioned before (para 36). The capacity of the Bengali language however has not as yet developed to such an extent, as to admit of the infinite changes of inflexion, affixes and prefixes, by which mainly the uniform sequence of long and short syllables is brought about in the Sanskrit, in such a variety. Our *payāra* and *tripadi* have their prototypes in the *yamakakavyam* of the Sanskrit poets, which they resemble in rhyming and equisyllabic characters, but not in the sequence of syllables of like quantity.

ERRATA ET CORRIGENDA.

- ১২ পৃষ্ঠা ১২ পঙ্কজী, for পুনরন্বীর্জিত, read পুনরন্বী: পৈকুল-মাজতযযনপুঙ্কজ্য মিত্র ।
 ২৬ ” ১-২ পঙ্কজী, for লায়যয দ্ব্যাদি, read পৈকুলমাজতযযন য,
 “অ গঞ্জিয মন্তলাদ্বিবর বাত, ভট্টভ দ্ভ লসু লসু পমাত ।
 গৃহ বিক্লম বিক্লম লিঙ্গ লুঙ্গ, তাকষ পরক্লম কীর লুঙ্গ ॥”
 ২৪ পৃষ্ঠা ১১ পঙ্কজী, for বীজ্যয্যন, read বীজ্যয্যন ।
 ২৩ ” অন্তে add ” ৩০ ।
 ৪৬ ” ১২ পঙ্কজী, for বীজ্যয্যানি, read বীজ্যয্যানি ।
 ৬৬ ” ১২ ” for খরিষ, read খরিষ ।

पारिभाषिकशब्दाः ।

— ०० —

१ । संख्यावाचकाः । (संस्कृते प्राकृते च) ।

तिसंख्याशिखी ।
चतुर्संख्यासमुद्रः, वेदः, युगः, अर्थः, अग्निः ।
पञ्चन्	,,	...इन्द्रियाणि, भूतानि, शरः, खम्, इषुः, अक्षि ।
षष्	,,	...ऋतुः, रसः, तर्कः, गुह्यवक्रम् ।
सप्तन्	,,	...स्वराः, ऋषिः, वर्णाः, गोदाणि, अन्त्राः, लोकः ।
अष्टन्	,,	...वसुः, गायत्री, करी, फणी ।
नवन्	,,	...गृहः, रश्मिणि, खं, छिद्रम् ।
दशन्	,,	...दिक्, विराट्, अङ्कः ।
एकादशन्	,,	...रुद्राः, लिष्टुप् ।
द्वादशन्	,,	...आदित्याः, जगती, मासः, इवः ।
चतुर्दशन्	,,	...मनुः, भुवनम् ।

२ । मात्रावाचकाः । (प्राकृते) ।

मात्राकला ।
गुरुचामरं, द्वारः, मणिगुणः, वलयं, कङ्कणम् ।
लघुगन्धः, शरः, शल्यः, अर्गलं, काष्ठलः, सङ् ।
गुरुद्वयंकर्णः, कुन्तीपुत्रः ।
लघुद्वयंसुप्रियः ।
गुरुलघूनृयम् ।
लघुगुरुनृपुत्रः, अजः ।

३ । गणवाचकाः । (प्राकृते) ।

चतुर्लघवःविग्रः, विजवरः ।
पञ्चलघवःपापगणः ।
अगणःभूपतिः, पयोधरः, पदातिकः ।
रगणःधीधगणः, जीह्वल, सुपर्णः ।
भगणःचरणः ।
तगणःकामावतारः ।
सगणःहस्तः, करतलः ।
नगणःशरणः ।

छन्दःसारसंग्रहः ।

तुङ्गाभ्रपतिता आपो निम्नखातगता अपि ।

प्रयोजनानुसारेण ददत्यखिलमङ्गलम् ॥१॥

किमाश्चर्यं कदाचित्तु सुप्रतिष्ठजनस्य च ।

महोपदेशवाचोहि चर्यैरन्नधमेन वा ॥२॥

इमामाशामुपाश्रित्य छन्दःसङ्कलनव्रतम् ।

चरितुं चेष्टते मूढो घोषः श्रीचन्द्रमोहनः ॥३॥

“वागर्थ्याविवसम्पृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ॥”

सम्यगवदत् कालिदासः, ‘वागर्थ्याविवसम्पृक्तौ पार्वतीपरमेश्वरौ’ इति । यथा पार्वतीपरमेश्वरौ नित्यसहवर्त्तिनौ, तथा शब्दार्थावपि । तथापि शाक्तः शक्तिमेवोपास्ते, शैवः शिवञ्च । एवं काव्येऽपि शब्दार्थयोर्गुण-दोषादीनां पृथक् समालोचना युज्यते ।

अनुप्रासयमकादयः शब्दालङ्कारा गद्ये पद्ये च प्रयोक्तव्याः, इत्येऽपि तुल्यशोभाजनकत्वात् । छन्दस्तु पद्यस्य विशेषलक्षणम् । छन्दसि हि काल-परिमितान्येव वर्णानि प्रयुज्यन्ते । नैवं गद्ये ।

अर्थगुणेषु प्रसादो हि मुख्यः । यदि वाक्यार्थं पाठकाः सम्यक् नोपल-भेरन्, तदा ग्रन्थकारस्य प्रयासो व्यर्थः स्यात् । नहि तेषु पाठकानां चित्ता-कर्षणं न्यूनम् । पाठकानां चित्ताभिनिवेशं विना लेखकस्योद्देश्यं न सिध्यति । रचनाप्रभावेण यदि पाठकानां मनः समाकृष्टं स्यात्, तदैव लेखकप्रयत्नस्य मुख्योद्देश्यसाधनं भवेत् ।

सामान्यतः किमुद्दिश्य लेखकाः प्रवर्तन्ते ? पाठकानां चित्तविनोदनं मनःसमुन्नतिसाधनं वा तदुभयं वेति ।

मनोऽनुरञ्जन-मनःसमुन्नतिसाधनादीनां निदानभूता बहवो गुणाः काव्ये स्वल्पाधिकपरिमाणा दृश्यन्ते । तेषामन्यतमोगुणः चित्रप्रकाशः । पाठकानां चित्तपटे लेखकी यच्चित्रं प्रकटयति, तत् यावत्परिमितं परिस्फुटमाकर्षकञ्च भवेत्, तावन्मितमेव लिपेः स्थायि फलं निष्पद्यते । तस्मिंश्चित्रे यदि प्रकृतेः किञ्चन गूढरहस्यं निहितं स्यात्, कस्यचिन्नीतिवाक्यस्य जीवन्मूर्त्तिर्वा दृश्येत, तर्हि नूनं पाठकानां चित्तोत्कर्षसाधनं सम्भाव्यते । तत्र यदा मनोहरं किञ्चन दृश्यमङ्कितं स्यात्, तदा कथं न पाठकानां चित्तविनोदनं भवेत् । चित्रकरस्तूलिकया वर्णकैश्च यथा पटं रञ्जयति, तथैव कविः कल्पनया नानाविधै रसैश्च स्वकृतं काव्यं भूषयति । पटाङ्कितचित्रस्य चिरोद्भासाय यथा तैलमिश्रितो वर्णकः प्रयुज्यते, तथैव सुललितं छन्दः काव्यस्येति शम् ।

छन्दःपरिज्ञानप्रयोजने इदं श्रुतिवचनम् ।—

‘यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतविनियोगेन ब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति, वाध्यापयति वा, स स्थाणुं वर्च्छति, गर्त्तं वा पद्यते प्र वा मीयते पापीयान् भवति, यातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्त्यथ यो मन्त्रे मन्त्रे वेद सञ्ज्ञमायुरेति श्रेयान् भवत्ययातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ति, तस्मादेतानि मन्त्रे मन्त्रे विद्यात् ।’ इत्यार्षेयब्राह्मणम् । १ प्र० १ ।

प्रथमोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

परिभाषा ।

अतीतयन्यसङ्केतः ।

१ । पिङ्गलच्छन्दःसूत्रम्	पि० इति सङ्केतः ।
२ । पिङ्गलस्य प्राकृतच्छन्दोऽन्यः	प्रा० ।
३ । हलायुधकृता मृतसञ्जीवन्याख्या वृत्तिः	ह० ।
४ । कालिदासविरचितः श्रुतबोधः	श्रु० ।
५ । केदारभट्टविरचितं उत्तररत्नाकरम्	के० ।
६ । नारायणभट्टकृता तट्टोका	ना० ।
७ । उत्तररत्नाकर-परिशिष्टम्	परि० ।
८ । गङ्गादाससूरिविरचिता छन्दीमञ्जरी	ग० ।

“१ । धी श्री स्त्री म् ।	२ । व रा सा य् ।
३ । का गु हा र् ।	४ । व सु धा स् ।
५ । सा ते क्क त् ।	६ । क दा स ज् ।
७ । किं व द भ् ।	८ । न ह स न् ।
९ । गृ ल् ।	१० । गन्ते ।
११ । भ्रादिपरः ।	१२ । हे ।
१३ । लौ सः ।” इति पि० ।*	

* प्रथमाष्ट-मृताणां व्याख्या पञ्चम-पुत्रे साङ्केतिक-रेखासु संख्यामुसारिण द्रष्टव्या, अत्र हलायुध-उत्तेरानवमादिवीज्यता ।

“८ । गृह्यहणं ऋस्वैकाक्षरोपलक्षणार्थम् । तस्य लकारसंज्ञा भवति । ल-शब्दश्च लघुवाचकः । तेन ऋस्वमक्षरं लघुसंज्ञं भवतीत्यर्थः सम्पद्यते ।

१० । ऋस्वाक्षरस्य पादान्ते वर्त्तमानस्य गुरुसंज्ञातिदिश्यते । ग् इति प्रथमाक्षरप्रतीकेन गुरुशब्दस्य ग्रहणम् ।

११ । व्यञ्जनसंयोगात् पूर्वस्य ऋस्वस्य अनुस्वारविसर्जनीयजिह्वा-मूलीयोपभ्रानीयेभ्यश्च गुरुसंज्ञातिदिश्यते ।

१२ । हिमात्रस्य दीर्घस्य गकारसंज्ञा क्रियते ।

१३ । स गकारो हिमात्रो ह्यौ लघू कृत्वा गणनीयः ।” इति ह० ।

१४ । “लः समुद्रा गणः । १५ । गौ गन्तमध्यादि-
र्लक्ष्य ।” पि० ।

“१४ । चतुर्णां लकाराणां गणः इत्येषा संज्ञा विधीयते ।

“१५ । स हि गणः कदाचिद् गुरुद्वयेन भवति, कदाचिदन्येनैकेन गुरुणा, कदाचिन्मध्यमेन, कदाचिदाद्येन, कदाचिच्चतुर्भिर्लघुभिः ।” ह० ।

२ । “म्यरस्तजभृगैर्लात्तैरेभिर्दशभिरक्षरैः ।

समस्तं वाङ्मयं व्याप्तं त्रैलोक्यमिव विष्णुना ॥

सर्वगो मो मुखान्तर्लीं यरावन्तगली सती ।

गमध्याद्यौ ज्भौ त्रिलो नोऽष्टौ भवन्त्यत्र गणास्त्रिकाः ॥

* * * *

ज्ञेयाः सर्वात्ममध्यादिगुरवोऽत्र चतुष्कलाः ।

गणाश्चतुर्लघूपेताः पञ्चार्यादिषु संस्थिताः ।

सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः ।

वा पादान्ते त्वसौ गुरुर्ज्ञेयोऽन्यो मात्रिको लघुः ।” के० ।

३ । “संयुक्तायं दीर्घं सागुस्वारं विसर्गसंमिश्रम् ।
विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन ॥
एकमात्रो भवेद्भ्रस्वो हिमात्रो दीर्घ उच्यते ।
त्रिमात्रस्तु भ्रुतो ज्ञेयो व्यञ्जनश्चार्धमात्रकम् ॥” यु० ।

४ । “मस्त्रिगुरुस्त्रिलघुश्च नकारो भादिगुरुः पुनरादिलघुर्यं ।
जो गुरुमध्यगतो र लमध्यः सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्तलघुस्तः ॥
गुरुरेको गकारस्त लकारो लघुरेककः ।
क्रमेण चैषां रेखाभिः संस्थानं दर्शयते यथा ॥” ग० ।

५ । अत्रोक्ताः संज्ञा रेखाभिर्दर्शिताः ।—

गृ = ऋस्वः = ल = —, एकमात्रक । गृ = गुरुः = लौ = —, हिमात्रकः ।

१ । मृ = — — —	२ । यू = — — —
३ । रृ = — — —	४ । सृ = — — —
५ । तृ = — — —	६ । जृ = — — —
७ । भृ = — — —	८ । नृ = — — —

एतेऽष्टौ गणास्त्रिकाः ।

१५ । गौ = — —, गन्त = स = — —, रमध्य = ज = — —,
गादि = भ = — —, ला = लौ = — — — ।

एते पञ्चकाश्चतुष्कला गणाः । अन्तिमर्ग्युल्लङ्घनं यद्व्यङ्ग्यं
यतिः = विच्छेदः = विरामः = (:) । अन्तिमर्ग्युल्लङ्घनं यद्व्यङ्ग्यं

६ । “यतिर्विच्छेदः ।” पि० । अन्तिमर्ग्युल्लङ्घनं यद्व्यङ्ग्यं

“यतिः सर्वत्र पादान्ते श्लोकार्धे तु विशेषतः ।” अन्तिमर्ग्युल्लङ्घनं यद्व्यङ्ग्यं

समुद्रादि पदान्ते च व्यक्ताव्यक्तविभक्तिके ॥

क्वचित्सु पदमधेऽपि समुद्रादी यतिर्भवेत् ।

यदि पूर्व्यापरो भागौ न स्यातामेकवर्षकौ ॥

पूर्वान्तवत् स्वरः सन्धौ कचिदेव परादिवत् ।
 द्रष्टव्यो यतिचिन्तायां यनादेशः परादिवत् ॥
 नित्यं प्राक् पदसम्बन्धाश्चादयः प्राक्पदान्तवत् ।
 परेण नित्यसम्बन्धाः प्रादयश्च परादिवत् ॥”

इति यत्युपदेशोपनिषद् । ६०

७ । छन्दोद्विविधं—वैदिकं लौकिकञ्च ।

अत्र लौकिकमेव सङ्कलितम् ।

८ । “आदौ तावद् गणच्छन्दो मात्राच्छन्दस्ततः परम् ।

तृतीयमक्षरच्छन्दः—छन्दस्त्रेधा तु लौकिकम् ॥

आर्याद्युद्गुतिपर्यन्तं गणच्छन्दः समीरितम् ।

वैताल्यादिचूलिकान्तं मात्राच्छन्दः प्रकीर्तितम् ॥

समान्याद्युत्कृतिं यावदक्षरच्छन्द एव च ।” ६० ।

९ । अपिच, “पद्यं चतुष्टयी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।

वृत्तमक्षरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥” ग० ।

१० । “पिङ्गलादिभिराचार्यैर्यदुक्तं लौकिकं द्विधा ।

मात्रावर्णविभेदेन छन्दस्तदिह कथ्यते ॥” के० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथार्याधिकारः ।

- १ । “स्वरा अर्द्धञ्चार्यार्द्धम् । २ । अत्रायुङ् न ज् ।
३ । षष्ठोज् । ४ । नौ वा । ५ । नौ चेत् पदं द्वितीयादि ।
६ । सप्तमः प्रथमादि । ७ । अन्त्ये पञ्चमः । ८ । षष्ठश्च ल् ।”
पि० ।

“लक्ष्मैतत् सप्तगणा गोपेता भवति नेह विषमे जः ।

षष्ठोऽयं नलघू वा प्रथमेऽर्द्धे नियतमार्यायाः ॥

(५) षष्ठे द्वितीयलात् परके नौ मुखलाच्च सयतिपदनियमः । (६)

(७) चरमेऽर्द्धे पञ्चमके तस्मादिह भवति षष्ठो लः ॥” के० ।

५ । “तस्यैव षष्ठस्य चतुर्लघोर्गणस्य द्वितीयलघोः पूर्वं प्रथमलघुन्तं
सयतिपदनियमः ।

६ । “परके ‘सप्तमः’ । सप्तमके चतुर्लघौ कृते सति, मुखलात् सप्तमस्य
प्रथमलघोः पूर्वं षष्ठगणान्ते सयतिपदं नियम्यते । .

७ । “द्वितीयेऽर्द्धे पञ्चमके नौ चतुर्लघौ तस्मान्मुखलघोः पूर्वम्,
अर्थाच्चतुर्थान्ते पदं समाप्यते, इत्यनुषङ्गेण पूर्वपदाध्याहारेण योज्यम् ।” ना० ।

“यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥” शु० ।

२ । “त्रिषु गणेषु पादः पथ्याद्यो च ।” पि० ।

द्वादशमात्रासु यतिरिति ।

३ । “विपुलाऽन्या ।” पि० ।

आर्याष्टदीभेदोक्तिः ।

८

सप्त-चतुष्कल-गणाः ।

	१	२	३	४	५	६	७	८	९
१ ।	आद्यार्ह		(:)		ज, नू	वा			३०
	अन्यार्ह		(:)		ल				२७
२ ।	आ०	— — —	— — — (:)	— — —	ज, नू	वा			३०
	अ०		(:)		ल				२७
३ ।	आ०		(:)		ज, नू	वा			३०
	अ०	— — —	— — — (:)	— — —	ल				२७
४ ।	आ०	— — —	— — — (:)	— — —	ज, नू	वा			३०
	अ०	— — —	— — — (:)	— — —	ल				२७

१ । पथ्यार्था ।

२ । मुखचपला-पथ्यार्था ।

३ । जघनचपला-पथ्यार्था ।

४ । महाचपला-पथ्यार्था ।

इमाश्चतस्रः पथ्याः । आसामाद्यार्ह-स्थितानि (:) यति-चिह्नानि शिदपनीयेरन्, तदा क्रमेण आदिविपुलायाः चत्वारः प्रकारा भवेयुर्वा (१) आदिविपुलार्था, (२) आदिविपुला-मुखचपलार्था, (३) आदिविपुला-जघनचपलार्था, (४) आदिविपुला-महाचपलार्था इति । तदन्तर् अन्वार्हस्थित-यति चिह्नपत्रयमेव अन्वविपुलावाचलारः प्रकारा भवेयुः । सर्वार्थि (:) यति-चिह्नानि शिदपनीयेरन्, तदा उभयविपुलावाचलापीभेदा भवेयुः । इत्यमार्थायाः शीघ्र-भेदा विस्तरः ।

गीतिः ।

“आद्यार्द्धसमा गीतिः ।” पि० ।

“एतदुक्तं भवति द्वितीयेऽप्यर्द्धे षष्ठो गणो जकारो नू वा कर्त्तव्यः ।” ह० ।

“आर्या-पूर्वार्द्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र हंसगते ।

छन्दोविदस्तदानीं गीतिं ताममृतवाणि भाषन्ते ॥” शु० ।

यदुक्तमार्या-प्रकरणे तत् सर्वमत्रापि वक्तव्यम् । तेन हि गीतेरपि षोडश-भेदाः स्युः ।

उपगीतिः ।

“अन्येनोपगीतिः ।” पि० ।

“अन्येनार्द्धेन सममाद्यमर्द्धं यस्याः, सा आर्या उपगीतिर्नाम ।” ह० ।

“आर्योत्तरार्द्ध-तुल्यं प्रथमार्द्धमपि प्रयुक्तं चेत् ।

कामिनि तामुपगीतिं प्रतिभाषन्ते महाकवयः ॥” शु० ।

पूर्वदर्शित-यायेन एतस्या अपि षोडश-भेदा विद्यन्ते ।

उद्गीतिः ।

“उत्क्रमेणोद्गीतिः ।” पि० ।

“आद्यमन्त्यं भवत्यर्द्धमन्त्यमादौ, सा उद्गीतिर्नामार्या ।” ह० ।

अस्याः षोडश-भेदाः पूर्वमेवास्मात् ।

आर्यागीतिः ।

“अर्द्धे वसुगण आर्यागीतिः ।” पि० ।

“अष्टमोऽपि गणश्चतुर्मात्रको भवतीत्यर्थः । विशेषाभावाद्वितीयमप्यर्द्धं षाडशमेव । अत्रापि षष्ठो गणो द्विविकल्प एव नल्लकारः । अर्ध-

आर्याभिदानामुदाहरणानि ।

१ । पथ्यायाः ।

(क) अथ चतुर्लङ्-वृत्तमप्यस्य प्रथमलङ्घनं यतिः ।

“मणिवन्धनतो गलितं (:) संक्रान्तीशीरं (:) परिमलं तस्याः ।
 हृदयस्य निगडमिव मे (:) मृणाल-वलयं स्थितं पुरतः ॥
 सुभग-सलिलावगाहाः (:) पाटल-संसर्गं (:) सुरभिवनवाताः ।
 प्रच्छाय-सुलभ-निद्रा (:) दिवसाः परिणाम-रमणीयाः ॥” शकु० ।
 “स्तन-युगमश्रु-स्नातं (:) समीपतरवर्त्ति (:) हृदय-शोकाम्नेः ।
 चरति विमुक्ताहारं (:) व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥” कादम्बरी ।
 “मृग-मीन-सज्जनानां (:) लृण-जल-सन्तोषं (:) विहित-वृत्तीनाम् ।
 लुब्धक-धीवर-पिशुना (:) निष्कारण-वैरिणो जगति ॥
 यदचेतनोऽपि पादैः (:) स्पृष्टः प्रज्वलति (:) सवितुरतिक्रान्तः ।
 तत्तेजस्वी पुरुषः (:) परकृत-निकृतङ्गं सहते ॥” भर्तृहरिः ।
 “परिणत-कठोर-पुष्करं (:) गर्भच्छदपीनं (:) मसृण-सुकुमारः ।
 नन्दयति चन्द्र-चन्दनं (:) निस्यन्दजङ्गस्तव स्पर्शः ॥” भवभूतिः ।

(ख) षष्ठी गणी मध्यगुरुः ।

“रम्यास्तपोधनानां (:) प्रतिहत-विघ्नाः क्रियाः समवलोक्य ।
 शास्यसि कियद् भुजो मे (:) रक्षति मौर्वीकिणाङ्क इति ॥
 आपरितोषाद्दिदुषां (:) न साधु मन्ये प्रयोग-विज्ञानम् ।
 बलवदपि शिक्षितानां (:) मान्दान्यप्रत्ययं चेतः ॥
 कः पौरवे वसुमतीं (:) शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।
 अयमाचरत्यविनयं (:) मुग्धास्तु तपस्विकन्यास्तु ॥” शकु० ।
 “हिक्वापि रोहति तरुः (:) क्षीणोऽप्युपसीयते पुनश्चन्द्रः ।
 इति विश्वश्रुतः सन्तः (:) सन्तप्यन्ते न ते विपदा ॥

अप्रिय-वचन-दरिद्रैः (:) प्रिय-वचनाम्बैः स्वदार-परितुष्टैः ।
 पर-परिवाद-निष्ठसैः (:) क्वचित् क्वचिन्मण्डिता वसुधा ॥” भर्तृहरिः ।
 “प्रसरति शशधर-विम्बे (:) विहित-विलम्बे च माधवे विधुरा ।
 विरचित-विविध-विलापं (:) सा परितापं चकारोच्चैः ॥” गो० गो० ।

२ । आदिविपुलायाः ।

“स्निग्ध-च्छाया-लावण्य-लेपिनी किञ्चिदवनत-प्राणा ।
 मुख-विपुला सौभाग्यं (:) लभते स्त्रीत्याह माण्डव्यः ॥” ह० ।

३ । अन्तविपुलायाः ।

“चित्तं हरन्ति हरिणी-दीर्घ-दृशः कामिनां कलालापैः ।
 नीवी-विमोचन-व्याज-कथित-जघना जघनविपुला ॥” ह० ।

४ । उभयविपुलायाः ।

“या स्त्री कुचकलस-नितम्बमण्डले जायते मङ्गाविपुला ।
 गम्भीर-नाभिरितिदीर्घ-लोचना भवति सा सुभगा ॥” ह० ।

५ । पथ्यापूर्वं मुखचपलायाः ।

“अतिदारुणा द्विजिह्वा परस्य मर्मानुसारिणी कुटिला ।
 दूरात् परिहरणीया नारी नागीव मुखचपला ॥” ह० ।

६ । आदिविपुलापूर्व्वकं मुखचपलायाः ।

“यस्याश्च लोचने पिङ्गले भ्रुवौ सङ्गते मुखं दीर्घम् ।
 विपुलोन्नताश्च दन्ताः कान्ताः सौ भवति मुखचपला ॥” ह० ।

७ । उभयविपुलापूर्व्वं मुखचपलायाः ।

“विपुलाभिजात-वंशोद्भवापि रूपातिरेक-रम्यापि ।
 निःसार्यते गृहादङ्गभापि यदि भवति मुखचपला ॥” ह० ।

८ । पथ्यापूर्वं जघनचपलायाः ।

“यत् पादस्य कनिष्ठा (:) न स्पृशति महीमनामिका वापि ।
 सा सर्व्व-धूर्त्त-भोम्या (:) भवेदवश्यं जघनचपला ॥” ह० ।

८ । अस्तविपुलापूर्वकं जघनचपलायाः ।

“यस्याः पादाङ्गुष्ठं व्यतीत्य याति प्रदेशिनी दीर्घा ।
विपुले कुले प्रसूतापि सा भ्रुवं जघनचपला स्यात् ॥” ह० ।

१० । महाविपुलापूर्वकं जघनचपलायाः ।

“मकरध्वज-सद्गानि दृश्यते स्फुटं तिलक-लाञ्छनं यस्याः ।
विपुलान्वयाभिजातापि जायते जघनचपलासौ ॥” ह० ।

११ । पथ्यापूर्वकं महाचपलायाः ।

“हृदयं हरन्ति नार्यीं सुनेरपि भ्रू-कटाक्ष-विक्षेपैः ।
दीर्घ-नाभिदेशं निदर्शयन्त्यो महाचपलाः ॥” ह० ।

१२ । विपुलापूर्वकं महाचपला, ऽम-पृष्ठे उदाहृता ।

१३ । गीतिः । (क) पथ्या,

“मधुरं वीणा-रणितं पञ्चम-सुभगश्च कीकिलालापः ।
गीतिः पौरवधूनामधुना कुसुमायुधं प्रबोधयति ॥” ह० ।
अपिच,
“तुङ्ग ए आणे हिअअं मह उण कामो दिवा वि रत्तिं वि ।
णिग्घिण तवेइ बलिअं तुइ वुत्त-मणोरहाइं अङ्गाइं ॥” शकु० ।

(ख) आदिविपुला,

“इयमपरा विपुला-गीतिरुच्यते सर्व-लोक-हित-हेतोः ।
यदनिष्टमात्मनस्तत्परेषु भवतापि मा क्वचित् कारि ॥” ह० ।

(ग) पथ्या-महाचपला,

“कामञ्चकास्ति गीतिर्मृगीदृशां सीधुपान-चपलानाम् ।
सुरतञ्च मुक्तलज्जं निरर्गलालाप-मणित-रमणीयम् ॥” ह० ।

(घ) महाचपला-महाविपुला ।

“पञ्चेषु-वक्त्रभः पञ्चम-ध्वनिस्तत्र भवति यदि विपुलः ।
चपलं करोति कामाकुलं मनः कामिनामसौ गीतिः ॥” ह० ।

१४ । उपगीतेः । (क) पथ्या,

“गाथर्वं मकरध्वज-देवस्यास्त्रं जगद्विजयि ।
इति समवेक्ष्य मुमुक्षुभिरुपगीतिस्यज्यते देशः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“विपुलोपगीति-भङ्गार-मुखरिते भ्रमरमालानाम् ।
रेवा-तपोवने वसुतोऽस्तु सततं मम प्रीतिः ॥” ह० ।
तथाच, गीतगोविन्दे । सप्तमो गणो ज् इत्येव प्रभेदः ।
“रमयति सुदृशं कामपि सुभृशं, खल-हलधर-सोदरे ।
किमफलमवसं चिरमिह विरसं, वद सखि विटपोदरे ॥
इह-रस-भणने कृत-हरि-गुणने, मधु-रिपु-पद-सेवके ।
कलि-युग-चरितं न वसतु दुरितं, कवि-नृप-जयदेवके ॥”

(ग) पथ्या-महाचपला,

“विषयामिषाभिलाषं करोति चित्तं सदा चपलम् ।
वैराग्य-भावनानां तथोपगीत्या भवेत् स्वस्थम् ॥” ह० ।

(घ) महाचपला-महाविपुला,

“विपुलोपगीति सन्त्यज्यतामिदं स्वरुचकं भिन्नो ।
विषयाभिलाष-दोषेण बाध्यते चञ्चलं चित्तम् ॥” ह० ।

१५ । उद्गीतेः । (क) पथ्या,

“व्याध इवोद्गीतिरवैः प्रथमं तावन्ननो हरसि ।
दुर्नयकर विश्राम्यसि पश्चात् प्राणेषु विप्रियैः शन्यैः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“एषा तवापरोक्षीतिरत्र विपुला परिभ्रमति ।

त्वङ्मभापि यत्कीर्त्तिरखिलदिक्पाल-पार्श्वमुपयाति ॥” ह० ।

(ग) पथ्या-महाचपला,

“उक्षीतिरत्र नित्यं प्रवर्तते काम-चपलानाम् ।

तस्मान् मुने विमुञ्च प्रदेशमेतं समेतमेताभिः ॥” ह० ।

(घ) महाविपुला-महाचपला,

“विपुला पयोधर-श्रीणि मण्डले चक्षुषीचपला ।

उक्षीति-शालिनी कामिनी च सा बालिनी मनो हरति ॥” ह० ।

१६ । आर्यागीतिः । (क) पथ्या,

“हृदय सदा यादवतः पापाटव्या दुरासदायादवतः ।

अरिसमुदायादवतस्त्रिजगन्मागाः स्मरेण दायादवतः ॥” नलोदयः

“अजमजरममरमेकं प्रत्यक् चैतन्यमोखरं ब्रह्मपरम् ।

आत्मानं भावयतो भवमुक्तिः स्यादित्यमार््यागीतिः ॥” ह० ।

(ख) महाविपुला,

“विषयाभिलाष-सृगढणिका ध्रुवं हरति हरिणमिव हृतहृदयम् ।

विपुलात्म-मोक्ष-सुख-काङ्क्षिभिस्ततस्त्यज्यते विषय-रस-सङ्गः ॥” ह० ।

(ख) पथ्या-जघनचपला,

“वाताहतोर्न्निमाला-चपलं सम्येक्ष्य विषयसुखमल्पतरम् ।

मुक्ता समस्तलङ्घं तपोवनान्याश्रयन्ति तेनात्मविदः ॥” ह० ।

(घ) महाविपुला-महाचपला,

“चपलानि चक्षुरादीनि चित्तहारी च हन्त हत-विषयगणः ।

एकात्मशीलिनां योगिनामतो भवति परम-सुख-सम्प्राप्तिः ॥” ह० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथो वैतालीयाधिकारः ।

१ । “वैतालीयं द्विस्वरा अयुक्पादे, युग्वसवोऽन्ते
ह्लाः ।” पि० ।

“यत्र प्रथमे पादे द्वितीये च चतुर्दश लकारा भवन्ति, द्वितीये चतुर्थे च
षोडश लकाराः, तद्वैतालीयं नाम छन्दः । उभयोरपि पादयोरन्ते
रेफ-लकार-गकाराः कर्त्तव्याः । तत्रोदाहरणम् ।

शव-शोणित-पञ्चराश्रितं, पुरुषान्त्र-प्रथितोर्ध्व-मूर्ध्वजम् ।

वपुरन्तर-वह्नि-दीपितं, वैतालीयमिदं विलोक्यताम् ॥” इ० ।

२ । “गौपच्छन्दसिकम् ।” पि० ।

“अस्मिन् वैतालीये छन्दस्यन्ते गकारश्चेदधिको भवति, तदीपच्छन्दसकं
नाम छन्दः । तत्रोदाहरणम् ।

परमर्म-निरोक्षणानुरक्तं, स्वयमत्यन्तनिगूढं चित्तं वृत्तिम् ।

अनवस्थितमर्थलुब्धमारादौपच्छन्दसकं जहोहि मित्रम् ॥” इ० ।

“औपच्छन्दसिकम्” इति के० ।

३ । “आपातलिका भगौग् ।” पि० ।

“रेफ-लकार गकाराणामपवादी भकारो गकारद्वयश्च । ‘द्विस्वरा अयुक्-
पादे, युग्वसवोऽन्ते’ इत्यनुवर्त्तते । तत्रोदाहरणम् ।

पिङ्गलकेशो कपिलाक्षी, वाचाटा विकटोन्नत-दन्ती ।

आपातलिका पुनरेषा, नृपति कुलेऽपि न भाग्यमुपैति ॥” इ० ।

४ । “शेषि परेण युङ् न साकम् ।” पि० ।

“अत्र येषां नियम उक्तस्तद्व्यतिरिक्तो यो लकारवर्गः सः शेषः । युक् परेण न मिश्रीकार्यः, द्वितीयस्तृतीयेन, चतुर्थः पञ्चमेन, युक्पादे षष्ठश्च सप्तमेन । एवं वदता शेषाणां मिश्रीभावोऽप्यनुज्ञातः ।” ह० ।

५ । “षट् चामिश्रा युजि ।” पि० ।

“अत्र द्वितीय-चतुर्थयोः पादयोः षट् लकारा अमिश्रा न कर्त्तव्याः, पृथक् पृथक् न प्रयोक्तव्या इत्यर्थः । प्रथम-द्वितीययोश्च पादयोः स्वरुचि ।” ह० ।

६ । “पञ्चमेन पूर्वः साकं प्राच्यवृत्तिः ।” पि० ।

“युजीत्यनुवर्त्तते । यदा युक्पादे पञ्चमेन लकारेण पूर्वः सङ्गच्छते, तदा प्राच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयं भवति । शेषं यथाप्राप्तम् ।” ह० ।

७ । “अयुक् द्वितीयेनोदीच्यवृत्तिः ।” पि० ।

“अयुक्-पादे द्वितीयेन लकारेण यदि पूर्वः सङ्गच्छते, तदा उदीच्यवृत्तिर्नाम वैतालीयम् । शेषं यथाप्राप्तमेव ।” ह० ।

८ । “आभ्यां युगपत् प्रवृत्तकम् ।” पि० ।

“युक्-पादे पञ्चमेन चतुर्थोऽयुक्-पादे द्वितीयेन द्वितीयः सङ्गच्छते, इत्यर्थः ।” ह० ।

९ । “अयुक् चारुहासिनी ।” पि० ।

“यस्य सर्वे पादा अयुग्लक्षणयुक्ताः, तद्वैतालीयं चारुहासिनी नाम । किन्तुलक्षणं, चतुर्दशमात्रत्वं, द्वितीयेन पूर्वस्य योगः ।” ह० ।

१० । “युगपरान्तिका ।” पि० ।

“युग्लक्षण-युक्तैश्चतुर्भिः पादैः अपरान्तिका नाम वैतालीयम् । किं तल्लक्षणं, षोडश-मात्रत्वं पञ्चमेन पूर्वस्य योगः षष्ठां मिश्राणां प्रयोगश्च ।” ह० ।

११ । वैतालीयान्गते वृत्ते—सुन्दर्यपरवक्त्रे । श्रीपञ्चन्दसकान्गता मालभारिणी-पुष्पिताश-भद्रविराजः । आपातलिकान्गता वेशवतीति ।

१२ । एतानि रेखाभिर्दर्श्यन्ते ।

लकाराणां निग्रमः ।

संज्ञाः	हन्दीनामानि	पादि	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ	ॐ
६०	वैतालीयम् (क)	अयुक् युक्	,	,	,	,	,	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	प्राच्यहतिः (ख)	युक्	,	,	—	,	,	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	उदीच्यहतिः (ग)	अयुक्	—	,	,	,	,	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	प्रवृत्तकम् (घ)	अयुक् युक्	—	,	,	,	,	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
५६	वारुहासिनी (ङ)	सर्वे	—	,	,	,	,	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६४	अपरात्मिका (च)	सर्वे	,	,	—	,	,	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६८	औपच्छन्दसकम्	अयुक् युक्	,	,	,	,	,	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६०	आपातलिका	अयुक् युक्	,	,	,	,	,	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

कमा (,) इति चिह्नेन 'परेण न साकम्' इत्येव बोद्धव्यम् । इत्थं प्राच्यहतिः तृतीय-चतुर्थीरचरयोर्लुक्
निष्पन्नसुदीच्यहतिः प्रथम-चतुर्थीयोश्च । प्रवृत्तक-वारुहासिन्वपरात्मिकानामनुबोधस्यस्य । युजि चट्
आमिश्रा न कर्तव्याः ।

१३ । उदाहरणानि ।

१ । (क) शुद्धवैतालीये,

“समर-शिरसि सङ्घते द्विषां, नव निशितायुधवृष्टिरग्रतः ।

कुवलय दल-दीर्घं चक्षुषां, प्रमदानां न कटाक्ष-वीक्षितम् ॥” ह० ।

(ख) प्राच्यवृत्त्याम्,

“विपुलार्थ-सुवाचकाक्षराः, कस्य नाम न हरन्ति मानसम् ।

रस-भाव-विशेष-पेशलाः, प्राच्यवृत्ति-कवि काव्य-सम्पदः ॥” ह० ।

(ग) उदीच्यवृत्त्याम्,

“अवाचकमनूर्जिताक्षरं, श्रुतिदुष्टं श्रुतिकष्टमक्रमम् ।

प्रसाद-रहितञ्च नेष्यते, कविभिः काव्यमुदीच्यवृत्तिभिः ॥” ह० ।

(घ) प्रवृत्तके,

“इदं भरत-वंश-भूभृतां, श्रूयतां श्रुति-मनो-रसायनम् ।

पवित्रमधिकं शुभोदयं, व्यास-वक्त्र-कथितं प्रवृत्तकम् ॥” ह० ।

(ङ) चारुहासिन्याम्,

“मनाक्-प्रसृत-दन्त-दीधितिः, स्मरोल्लसित-गण्डमण्डला ।

कटाक्ष-ललिता तु कामिनी, मनो हरति चारुहासिनी ॥” ह० ।

(च) अपरान्तिकायाम् ।

“स्थिर-विलास-नत-मौक्तिकावली, कमल कोमलाङ्गी सृगेक्षणा ।

हरति कस्य हृदयं न कामिनः, सुरत-केलि कुशलापरान्तिका ॥” ह० ।

शुद्ध-वैतालीयस्य युक्-पाद-लक्षणयुक्तैश्चतुर्भिः पादैरपरान्तिकोदाहरण-
मपि दृश्यते, यथा भागवते, ४।७।२८।

“इदमप्युच्यत विश्वभावनं, वपुरानन्दकरं मनोदृशाम् ।

सुरविद्विद्धपणैरुदायुर्धैर्भुजदण्डैरुपपन्नमष्टभिः ॥”

२ । औपच्छन्दसके ।

“परशुवतिषु पुत्रभावमादौ, कृत्वा प्रार्थयते पुनः पतित्वम् ।

इदमपरमिहोच्यते विशेषादौपच्छन्दसकं खलस्य वृत्तम् ॥” ह० ।

शीपञ्चन्दसकस्य युक्पाद-लक्षण-युक्तैश्चतुर्भिः पादैश्चन्दोऽपि दृश्यते,
यथा भट्टिकाव्ये, २२।३५।

“काव्यमिदं विहितस्यैवा बलभ्यां, श्रीधर-सूनु-नरेन्द्र-पालितायाम् ।
कोर्त्तिरतो भवतां नृपस्य तस्य, क्षेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥”

३ । आपातलिकायाम् ।

“अभिरमयति किन्नरकण्ठो, हंसगतिः श्रवणायतनेन्द्रा ।

विशद-कमल-कोमल गात्री, युवतिरियं हृदयं तरुणानाम् ॥” ६० ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ मात्रासमकाधिकारः ।

१ । “गन्ता द्विर्वसवो मात्रासमकं नवमः ।” पि० ।

“यत्र पादे गन्ता सन्तः षोडश लकारा भवन्ति, तन्मात्रासमकं नाम
छन्दः । अन्ते द्वाभ्यामेको गुरुः कर्त्तव्यः । नवमश्च लकार एव । शेषे
परेण युङ् न साकमित्यनुवर्त्तनीयम् ।” ६० ।

२ । “द्वादशश्च वानवासिका ।” पि० ।

“यस्य मात्रासमकस्य पादे द्वादशो लकारः स्वरूपेणावतिष्ठते, चकारा-
नवमश्च, तन्मात्रासमकं वानवासिका नाम ।” ६० ।

३ । “विंशोक्तः पञ्चमाष्टमौ ।” पि० ।

“यत्र चतुष्पादेषु पञ्चमाष्टमौ लकारौ तिष्ठतः, शेषं यथाप्राप्तं, तन्मात्रा-
समकं विंशोक्तो नाम ।” ६० ।

108458

THE RAMAKRISHNA MISSION
INSTITUTE OF CULTURE
LIBRARY

४ । “चित्रा नवमश्च ।” पि० ।

“यस्य नवमः लकार एवावतिष्ठते, चकारात् पञ्चमाष्टमी च, तस्मात्त्रा-
समकं चित्रा नाम ।” ह० ।

५ । “परयुक्तेनोपचित्रा ।” पि० ।

“दशमेन सङ्गैकीभूतेन नवमेन उपचित्रा नाम भवति ।” ह० ।

६ । “एभिः पादाकुलकम् ।” पि० ।

“एषां पञ्चानां मध्ये यैः कैश्चिदपि चतुर्भिः पादैः पादाकुलकं नाम ।” ह० ।

७ । “प्रतिपद यमकित-षोडशमात्रा, नवम-गुरुत्व-विभूषित-गात्रा ।

पञ्कटिका पुनरत्र विवेकः, कापि न मध्यगुरुर्गण एकः ॥” ग० ।

उपचित्रा सदृशी एषा, यमकेनैव विशेषिता । अने गति लक्षणं नीलमय्युगमेयं शाङ्कर-मोहसुन्दर-
प्रयोगविधिः । शेषे परेण युङ् न साकमिति सामान्य-उल्लेखेन हि मध्यगुरुर्गणो बाध्यते ।

पञ्कटिका पुनरन्येभिर्न-लक्षणा कृता, यथा—

“प्रतिपादं चत्वारः चतुष्कला गणास्तत्रान्तिमो जगण एव, एवं चतुर्भिः
पादैश्चतुःषष्टिमात्रं पञ्कटिकाच्छन्दः ।” ना० ।

८ । “नवम-गुरुत्वं व्यभिचरति च । रणधरणी-जितरजनिविहारीति ।”

ग० ।

९ । युद्धमावासमकालगंततत्त्वानि—पङ्क्तेः पण्यल्लिटुभी सीटनकं जगत्यासीटकच ।

१० । वानवासिकालगंततत्त्वानि—पङ्क्तेर्मता लिटुभी भसरविलसिता कुङ्कुमलदन्तो च, जगत्याः कुसुम-
विचित्रा ललना (पि०) च, शर्क्याः सुपवित्रं प्रहरणकलिता चक्रपदच, अतिशर्क्यायन्द्वावर्ता माला
मणिगुणनिकरच ।

११ । विश्वकालगंततत्त्वानि—अतिजगत्याश्चर्यी, शर्क्याः सुपवित्रं चक्रपदच, अतिशर्क्यायन्द्वावर्ता
माला मणिगुणनिकरच ।

१२ । चित्रालगंततत्त्वानि—शर्क्याः सुपवित्रं चक्रपदच, अतिशर्क्यायन्द्वावर्ता माला मणिगुणनिकरच ।

१३ । उपचित्रालगंततत्त्वानि—चर्कसमस्तस्य द्रुतमध्या, अगुटुभी विद्युन्माला, पङ्क्तेः दक्षवती सुषमा
च, लिटुभी दीपकीऽनवसिता च, जगत्यासामरसम्, अतिजगत्याश्चर्यी चेति ।

मात्रासमकाधिकारः ।

३३

१४ । अथ मात्रासमक-भेदा रेखाभिदर्शनी ।

कन्दी-नामानि	पादचतुष्टयानां प्रत्येकं षोडशमात्रिकं													
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
मात्रासमकं (क)		,		,				—		,				—
मानवासिका (ख)			,		,			—			—			—
विश्रीकः (ग)				—			—							—
चित्रा (घ)				—			—	—						—
उपचित्रा (ङ)								—						—
पादाकुलकं (च)														—
पञ्चभटिका (छ)	*							—						—
रश्मिधरणी								—						

१५ । मात्रासमक-भेदानामुदाहरणानि चोद्धृतानि ।

(क) शुद्ध-मात्रासमके,

“अश्वशुमुखी विरलैर्दन्तैर्गभीराक्षी मित-नासायः ।

निर्वास-हनुः स्फुटितैः क्षेत्रैर्मात्रासमकं लभते दुःखम् ॥” ३० ।

(ख) वानवासिकायाम्,

“मन्मथ-चाप-ध्वनि-रमणीयः, सुरत-महोत्सव-पटङ्ग-निनादः ।
वनवास-स्त्री-स्नानित-विशेषः, कस्य न चित्तं रमयति पुंसः ॥” ६० ।

(ग) विश्लोके,

“भ्रातर्गुणरहितं विश्लोकं, दुर्नय-करण-कदर्थित-लोकम् ।
जातं महित-कुलेऽप्यविनीतं, मित्रं परिहर साधु-विगीतम् ॥” ६० ।

(घ) चित्रायाम्,

“यदि वाञ्छसि परपदमारोढुं, मैत्रीं परिहर सह वनिताभिः ।
मुह्यति मुनिरपि विषयासङ्गाच्चित्रा भवति हि मनसो वृत्तिः ॥” ६० ।
तथा च गीतगोविन्दे,
“श्लसित-पवनमनुपम-परिणाहम्, मदन-दहनमिव वहति सदाहम् ।
दिशि दिशि किरति सजल-कण-जालम्, नयन-नलिनमिव विगलित-नालम् ॥”

(ङ) उपचित्रायाम्,

“यच्चित्तं गुरु-सक्तमुदारं, विद्याभ्यास-महाव्यसनञ्च ।
पृथो तस्य गुणैरुपचित्रा, चन्द्र-मरीचि निभैर्भवतीयम् ॥” ६० ।

(च) पादाकुलके, क-ग-ख-ङ-इत्येव-क्रमैः पादैः,

“अलि-वाचालित विकसित-चूते, काले मदन समागम-दूते ।
स्मृत्वा कान्तां परिहृत-सार्थः, पादाकुलकं धावति पान्यः ॥” ६० ।
अपि च, ग-ङ-क-ङ-इत्येव-क्रमैः पादैः,
“पुंस्त्रीकिल-कृत-शोभन-गीते, दक्षिण पवन प्रेरित-प्रीते ।
मधु-समयेऽस्मिन् कृत-विश्लोकः, पादाकुलकं नृत्यति लोकः ॥” ६० ।

तथा क-ङ-ङ-ग-इत्येव-क्रमैः पादैः,

“चित्तं भ्राम्यत्यनवस्थानं, पादाकुलक-श्लोक-समानम् ।
कायः कायति शायति शक्तिस्तदपि न मम परलोके भक्तिः ॥” ६० ।

ङ ख ङ ङ इत्येव क्रमैः पादैः,

“परिहृत सर्वं परियह-लोकः, प्रतिदिन-वर्द्धित-गुरुतर-शोकः ।

दुःख-विवर्द्धित-लोचन-वारिः, पादाकुलकं याति तवारिः ॥” इ० ।

तथा च गीतगोविन्दे,

(घ) “नयन-विषयमपि किशलय-तल्पम्,

(ङ) { गणयति विह्वित-हुताश-विकल्पम् ।
त्यजति न पाणि तलेन कपोलम्,
बाल-शशिनमिव सायमलीलम् ॥

(घ) हरिरिति हरिरिति जपति सकामम्,

(ङ) विरह-विह्वित-मरणैव निकामम् ।

(ख) { श्रीजयदेव-भणितमिति गीतम्,
सुखयतु केशव-पदमुपनीतम् ॥

(ङ) सजल-नलिनदल-शीलित-शयने,

(ख) हरिमवलोकय सफल्य नयने ।

(घ) जनयसि मनसि किमिति गुरु-खेदम्,

(ङ) शृणु मम वचनमनोहित-भेदम् ॥

(ख) { हरिरुपयातु वदतु बहु-मधुरम्,
किमिति करोषि हृदयमतिविधुरम् ।
श्रीजयदेव-भणितमतिललितम्,

(ग) सुखयतु रसिकजनं हरिचरितम् ॥”

(ङ) पञ्कटिकायाम्,

“मा कुरु धन-जन-यौवन-गर्वम्, हरति निमेषात्कालः सर्वम् ।

मायामयमिदमखिलं हित्वा, ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥

नलिनी-दल-गत-जलमतितरलम्, तद्वज्जीवनमतिशय-चपलम् ।

विद्वि व्याधि-व्याल-ग्रस्तम्, लोकं शोक-हतञ्च समस्तम् ॥”

इति शङ्कराचार्यकृते मोहसुप्तिरः ।

नारायणभट्टस्य च,

“जि जी गणिभ गलड़ वइ एउ, उइण्ड-जडज सभभ पराउ ।

उर-विकम-विकम-जणिभ-जूर, ताकण परकम कोइ ए वुज्जु ॥”

अथो पञ्चमोऽध्यायः ।

१ । “गीत्यार्या लः ।” पि० ।

“यत्र पादे द्विसवः षोडश-लकारा भवन्ति, सा गीत्यार्या नाम जातिः ।
ल इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्लग्रहणं द्विमात्रिकनिवृत्त्यर्थम् ।” * ह० ।

२ । “शिखा विपर्यस्तार्द्धा ।” पि० ।

“यत्रार्द्धं सर्वलघु भवति, अर्धेच्च सर्व-गुर्विति । एवं तस्या एव विन्यास-
भेदेन संग्राहयमाह ।” ह० ।

३ । “लः पूर्वश्चेज्ज्योतिः ।” पि० ।

“पूर्वश्चेद्वर्द्धभागः सर्वलघुर्द्वात्रिंशत्कारो भवति, उत्तरश्च सर्वगुरुः
षोडश-गकारः, तदा ज्योतिर्नाम शिखा भवति ।” ह० ।

४ । “गद्येत् सौम्या ।” पि० ।

“तस्या एव शिखायाः पूर्वार्द्धभागः सर्वगुरुः षोडश-गकारश्चेद्भवति,
उत्तरश्च द्वात्रिंशत्कार एव, तदा सौम्या नाम शिखा भवति ।” ह० ।

* अस्याम् अपचलपुल्यासं समवर्त्त गीत्यार्याया अभिन्नम् ।

५ । “अष्टावर्गे गा ह्यभ्यस्ता यस्याः सानङ्गक्रीडोक्ता ।*

दलमपरमपि वसुगुणित-सलिलनिधि-लघु कविरचित-पदवितति भवति ॥”

के ।

६ । “चूलिकौकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ।” पि० ।

“यत्र प्रथमेऽर्धे एकोनत्रिंशजकारा भवन्ति, द्वितीये चार्धे एकत्रिंशत्, तयोश्च अन्ते द्वौ लकारावुन्मूल्य प्रत्येकमेको गुरुः क्रियते, तच्चूलिका नाम छन्दः । अन्ते गिति विशेषोपादान-सामर्थ्यादन्येषां लघुत्वमुक्तं भवति । तेनाद्ये सप्तविंशतिर्लघवोऽन्ते गुरुरेको भवति । द्वितीयेऽप्येकोनत्रिंश-लघवोऽन्ते गुरुश्चैकः ।

अन्यैः पुनरन्यथैवेदं सूत्रमधीयते, ‘चूलिकार्धमेकोनत्रिंशदन्ते गिति ।’ तेषामुभयोक्ताप्यर्धयोरेकोनत्रिंशन्मात्रा गुर्वन्ता भवन्ति । अर्धग्रहणादत्र पाद-व्यवस्था नास्ति ।” ह० ।

७ । “त्रिगुण-नव-लघुरवसिति-गुरुरिति दलयुग(ल)क्षत-तनुरतिरुचिरा ।”

के० ।

तारानाद्यतर्कवाचस्पति-प्रकाशिते पुस्तके गारायणभट्टकृत-टीकायाश्चायं पाठो दृश्यते । किञ्चाधिकाश्र-दोष-परिहारार्थं खेलेकाश्रयोन्मूलनं कर्तव्यमित्युपपन्नम् ।

इदमर्धेऽङ्गीकृत-लक्षणं ‘चूलिकार्धमेकोनत्रिंशदन्ते ग्’ इत्येव पैङ्गलसूत्र-पाठ-सम्मतम् ।

८ । “मात्रात्रयोदशकं यदि, पूर्वं लघुकपरिविरामि ।

पठ पुनरेकादशं दोहड़िका द्विगुणेन ॥ प्राकृतभाषायां प्रचारः ।” ग० ।

तारानाद्यधृतः पाठोऽयं मात्राव्यूनाधिक्यदोषात् परिहार्यः, परन्तु रामतारणश्रीमणि धृतः पाठः समीचीनो मन्यते, तद्यथा—

“मात्रात्रयोदशकं यदि, पूर्वं लघुक-विरामि ।

पञ्चादेकादशकान्तु, दोहड़िका द्विगुणेन ॥ अपभ्रंशभाषायां प्रचारः ।” ग० ।

लघुक-विरामि अन्त्यवर्णौ लघुरिति, पूर्वं प्रथमपादे, पञ्चाद्वितीयपादे चेत्यर्थः ।

* सौम्याव अङ्गक्रीडा-नाम्नीकता ।

८। एतदध्यायीकज्ञातयी रेखाभिर्दस्यन्ते । यथा—

छन्दीनामानि ।		अक्षे	वर्णसंख्याः		हाङ्योः
			खवुः	गुरुः	मात्रासंख्या
गीत्यार्या		प्रत्येकं	३२	०	६४
विद्यासमेत विद्या	ज्योतिः	आद्ये	३२	०	६४
		अन्ये	०	१६	
	सौम्या	आद्ये	०	१६	६४
		अन्ये	३२	०	
चूलिका		आद्ये	२७	१*	६०
		अन्ये	२९	१*	
अन्या चूलिका		प्रत्येकं	२७	१*	५८

*अनी ।

१०। उदाहरणानि ।

१। गीत्यार्यायाम् ।

- “मदकल-खगकुल-कलरव-मुखरिणि, विकसित-सरसिज-परिमल-सुरभिणि ।
गिरिवर-परिसर-सरसि महति खलु, रतिरतिशयमिह मम हृदि विलसति ॥”
ह० ।

२। ज्योतिषि ।

“यदि सुखमनुपममपरमभिलषसि, परिहर युवतिषु रतिमतिशयमिह ।
आत्मज्योतिर्योगाभ्यासादृष्टा दुःखच्छेदं कुर्याः ॥” ह० ।

३। सौम्यायाम् ।

“सौम्यां दृष्टिं देहि स्नेहादेहेऽस्माकं मानं मुक्ता ।
मशधरमुखि सुखमुपनय मम हृदि, मनसिज-रजमपहर लघुतरमिह ॥”
ह० ।

४ । चूलिकायाम् ।

“रतिकर-मलयमरुति शुभशशमभिहत-हिममहसि मधुसमये ।
 प्रवससि पथिक विरहित कथमिह तु परिहृत-युवतिरतिचपलतया ॥
 घनपरिमल-मिलदलिकुल-मुखरित-निखिल-कमल-मलयपवने ।
 जनयति मनसि शशिमुखि मुदमतिशयमिह मम मधुरयमधुना ॥” ह० ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

—००—

१ । कतिचिन्मात्राच्छन्दांसि छन्दोग्रन्थेषु नोक्तानि, पुनस्तानि काव्ये
 दृश्यन्ते । अतस्तेषां सोदाहरण-लक्षणानि यथामति प्रदर्शयन्ते ।

एतानि बह्वन्तराणि च यानि पिङ्गलाचार्येण नामनिर्देशं कृत्वा नोक्तानि, तानि सर्वाण्येव गाथा-शब्देन
 कथ्यन्ते, यथा—

“अत्रानुक्तं गाथा ।” पि० ।

“अत्र शास्त्रे नामोद्देशेन यन्मोक्तं छन्दःप्रयोगे च दृश्यते तन्नाथेति
 मन्तव्यम् ।” ह० ।

२ । आद्याहं विंशतिर्मात्राः, दशमेऽन्ते च यतिः । अन्त्याहं षोडश-
 मात्राश्च ।

यथा, “प्रलय-पयोधि-जले धृतवानसि वेदम् ।

विहित-वहित-चरित्रमखेदम् ॥

क्षितिरतिविपुलतरे तव तिष्ठति पृष्ठे ।

धरणिधरणक्षिण-चक्र-गरिष्ठे ॥” गी० गो० १८० ।

३ । आद्यार्धे विंशतिर्मात्रा एकादशेऽन्ते च यतिः । अन्त्यार्धे एक-
विंशतिर्मात्रा दशमेऽन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“वहति मलयसमीरे मदनमुपनिधाय ।

स्फुटति कुसुमनिकरे विरहि-हृदय-दलनाय ॥

दहति शिशिर-मयूखे मरणमनुकरोति ।

पतति मदन-विशिखे विलपति विकलतरोऽति ॥” गी० गो० ५स० ।

1084 58

वक्ष्यमाणेषु भिन्नैव यतिः—

“अमल-कमलदललोचन भवमोचन ए ।

त्रिभुवन-भवन-निधान जय जय देव हरे ॥” गी० गो० १स० ३, ५ ।

४ । उभयार्धयोः पञ्चदश मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“अनिल-तरल-कुवलयनयनेन, तपति न सा किशलयशयनेन ।

सखि या रमिता वनमालिना ॥ ध्रु ।

“विकसित-सरसिज-ललितमुखेन । स्फुटति न सा मनसिज-विशिखेन ॥

अमृतमधुर-मृदुतर-वचनेन । ज्वलति न सा मलयज-पवनेन ॥

स्थलजलरुह-रुचिकर-चरणेन । लुठति न सा हिमकर-किरणेन ॥

* * * * *

श्रीजयदेव-भणित-वचनेन । प्रविशतु हरिरपि हृदयमनेन ॥”

गी० गो० ७स० ।

५ । उभयार्धयोः सप्तदश मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“प्रविश राधे माधव-समीपमिह । मञ्जुतर-कुञ्जतल-केलिसदने ॥ ध्रु ।

नवभवदशोकदल-शयनसारे । कुसुमचयरचित-शुचि-वासगृहे ॥

चल-मलय-वन-पवन-सुरभि-श्रीते । वितत-बहुवस्त्रि-नवपल्लव-घने ॥

विहित-पद्मावती-सुख-समाजे । भणति जयदेव-कविराजराजे ॥”

गी० गो० ११स० ।

६ । उभयार्धयोर्विंशतिर्मात्रा अन्ते च यतिः । तत्रोदाहरणम्,

“कथित-समयेऽपि हरिरहह न ययौ वनम् ।

मम विफलमिदममलरूपमपि यौवनम् ॥

यदनुगमनाय निशि गहनमपि शीलितम् ।

तेन मम हृदयमिदमसम-शर-कीलितम् ॥

* * * *

अहमिह निवसामि नगणितवनवेतसा ।

स्मरति मधुसूदनो मामपि न चेतसा ॥

हरिचरणशरण-जयदेव-कविभारती ।

वसतु हृदि युवतिरिव कोमल-कलावती ॥” गी० गो० ७स० ।

७ । उभयार्धयोश्चतुर्विंशतिर्मात्रा अन्ते च यतिः । तत्त्रोदाहरणम्,

“हरि हरि हरि हतादरतया गता सा कुपितेव । ध्रु ।

मामियं चलिता विलोक्य हतं बधूनिचयेन ।

सापराधतया मयापि न वारितातिभयेन ॥

किं करिष्यति किं वदिष्यति सा चिरं विरहेण ।

किं धनेन जनेन किं मम जीवितेन गृहेण ॥

* * * *

क्षम्यतामपरं कदापि तवेष्टुं न करोमि ।

देहि सुन्दरि दर्शनं मम मन्यथेन दुनोमि ॥

वर्णितं जयदेवकेन हरेरिदं प्रवणेन ।

किन्तुविस्त्र-समुद्रसम्भव-रोहिणीरमणेन ॥” गी० गो० ३स० ।

अर्धश्लोकेकपादं गणयेत्ततः सप्तदशाक्षरसमवृत्तं स्यात्, तत्तद्वचनं—

रेफतः सगणश्च जी भगलास्तदाऽनृतवारि इति ।

८ । उभयार्धयोः सप्तविंशतिर्मात्रा अष्टमे षोडशे अन्ते च यतिः ।

तत्त्रोदाहरणम्,

“समुदित-मदने, रमणीवदने, सुखन-वलिताधरे ।

मृगमदतिलकं, लिखति सपुलकं, मृगमिव रजनीकरे ॥” गी० गो० ७स० ।

८ । उभयार्धयोरष्टाविंशतिर्मात्रा अष्टमे षोडशे अन्ते च यतिः ।

तत्रोदाहरणम्,

“धीरसमीरे, यमुनातीरे, वसति वने वनमाली । ध्रु ।

नामसमेतं, कृतसङ्केतं, वादयते मृदुवेषुम् ।

बहु मनुते तनु, ते तनुसङ्गत-पवन-चलितमपि रेणुम् ॥

पतति पतत्रे, विचलति पत्रे, शङ्कित भवदुपयानम् ।

रचयति शयनं, सचकित-नयनं, पश्यति तव पथ्यानम् ॥

मुखरमधीरं, त्यज मञ्जोरं, रिपुमिव केलिसुलोलम् ।

चल सखि कुञ्जं, सतिमिरपुञ्जं, ग्रीलय नीलनिचोलम् ॥

* * * *

श्रीजयदेवे, कृतहरिसेवे, भणति परमरमणीयम् ।

प्रमुदित-हृदयं, हरिमतिसदयं, नमत सुकृत-कमनीयम् ॥”

गी० गो० ५ स० ।

यतिर्विभिन्ना यथा—

“ललितलवङ्गलता-परिशीलन-कोमल-मलय-समीरे ।

मधुकर-निकर-करम्बित-कोकिल-कूजित-कुञ्जकुटीरे ॥

हरिरिह सरस-वसन्ते, विहरति हरिरिह सरसवसन्ते ।

वृत्त्यति युवतिजनेन समं सखि विरहिजनस्य दुरस्ते ॥ ध्रु० ।

उन्माद-मदन-मनोरथ-पथिकबधूजन-जनित-विलापे ।

अलिकुल-सङ्कुल-कुसुमसमूह-निराकुल-वकुलकलापे ॥

* * * *

श्रीजयदेव-भणितमिदमङ्कुर-केशव-केलिरहस्यम् ।

वृन्दावन-विपिने ललितं वितनोतु शुभानि यशस्यम् ॥”गी० गो० १ स० ।

१० । उभयार्धयोरुनविंशन्मात्राः । तत्रोदाहरणम्,

“कुरु यदुनन्दन चन्दनशिशिरतरेण करेण पयोधरे ।

सुगमदपन्नकमल मनोभव-मङ्गल-कलस-सहोदरे ॥

अलिकुलमञ्जनमञ्जनकं रतिनायक-शायक-सोचने ।
 त्वदधर-सुखन-लम्बित-कज्जलमुज्ज्वलय प्रिय-सोचने ॥
 नयन-कुरङ्ग-तरङ्ग-विकाश-निरासकरे श्रुतिमण्डले ।
 मनसिज-पाश-विलासधरे शुभवेश निवेशय कुण्डले ॥

* * * *

श्रीजयदेव-वचसि जयदे हृदयं सदयं कुरु मण्डने ।
 हरिचरण-स्मरणाश्रित-ज्ञत-कलिकलुष-ज्वरखण्डने ॥” गी० गी० १२स० ।
 ११ । उभयार्धयोः षट्त्रिंशन्मात्रा दशमे विंशे अन्ते च यतिः ।

तत्रो “हरणं गीतगोविन्दे १०म-सर्गे ॥”

“प्रिये चारुशीले, प्रिये चारुशीले, मुञ्च मयि मानमनिदानम् ।
 सपदि मदनानलो, दहति मम मानसं, देहि सुखकमल-मधुपानम् ॥ ध्रु ।
 वदसि यदि किञ्चिदपि, दन्तरुचिकौमुदी, हरति दर-तिमिरमतिघोरम् ।
 स्फुरदधर-सोधवे, तव वदनचन्द्रमा, रोचयति लोचन-चकोरम् ॥

* * * *

स्मर-गरल-खण्डनं, मम शिरसि मण्डनं, देहि पदपङ्कवमुदारम् ।
 ज्वलति मयि दारुणो, मदन-कदमानलो, हरतु तदुपाहितविकारम् ॥
 इति चटुल-चाटुपटु-चारु सुरवैरिणो, राधिकामधि वचनजातम् ।
 जयति पद्मावतीरमण-कविभारती, जयदेव-भणितमतिशायम् ॥”

१२ । उभयार्धयोः षट्त्रिंशन्मात्राः । तत्रोदाहरणम्, भागवते,
 “पादैर्नूनं शोचसि मैकपादमुतात्मानं वृषलैर्भोक्षमाणम् ।
 आहो सुरादीन् हृतयज्ञभागान्, प्रजा उतस्त्रिभुवत्यवर्षति ॥ १।१६।२१।
 यस्मिन् हरिर्भगवानिज्यमान, इज्यात्ममूर्त्तिर्यजतांशं तनोति ।
 कामानमोघान् स्थिरजङ्गमानामन्तर्वह्निर्वीयुरिवैष आत्मा ॥” १।१७।३४।
 १३ । उभयार्धयोरष्टात्रिंशन्मात्राः । तत्रोदाहरणम्, महाभारते,

* जयदेवस्य सङ्ग्रहोऽयं गीतानि सुललित-यमक-छन्दसा रचितानि ।

“यदात्रीषं मागधानां वरिष्ठं, जरासन्धं चतुर्-मध्ये ज्वलन्तम् ।
 दोर्ध्यां हतं भीमसेनेन गत्वा, तदा नागं विजयाय सञ्चय ॥
 यदात्रीषमर्जुनं देवदेवं, किरातरूपं त्रय्यक्षं तोष युधे ।
 अवाप्तवन्तं पाशुपतं महाक्षं, तदा नागं विजयाय सञ्चय ॥”

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

१ । अत्र गणमात्राच्छन्दसां गुरुलघुसंस्थानिरूपणं क्रियते ।

२ । “सा ग्येन न समा लां ग्ल इति ।” पि० ।

“ग्ल” इत्यक्षराण्यभिधीयन्ते, तेषां गुरुलघुरूपत्वात् । अयमभिप्रायः,
 आर्यादिषु शास्त्रे यावत्सो मात्रा उपदिष्टास्तावत्त्यक्षराणि यथासंख्यं न
 पूर्यन्ते, सा तत्र गुरुसंस्था वेदितव्या, अवशिष्टा लघुसंस्था ।” इ० ।

३ । साङ्केतिकव्याख्यया एवं बोध्यम् ।

अक्षराणि = ग्लः = ग् + ल् । मात्रासंस्था = २ग + ल = मा । इत्यं,
 मा — ग्लः = ग, अपि च ग्लः — ग = ल ।

४ । तद्वीदाद्वरणं गीतगीविन्दे ७म-सर्गे,

“प्रसरति शशधर-विम्बे विहितविलम्बे च माधवे विधुरा ।

विरचित-विविधविलापं सा परितापं चकारीषैः ॥” २ ।

अत्र द्विचत्वारिंशदक्षराणि वर्तन्ते । आर्यालक्षणेन तेषां सप्तपञ्चाशत् संख्या मात्रा भवितव्याः ।
 तेन हि मा = ५७; ग्लः = ४२ । इत्यं ग = ५७ — ४२ = १५, गुरुसंस्था । अपि च, ल = ४२ — १५ = २७,
 लघुसंस्था । तथा च,

“अभ्युन्नता पुरसादवगाढा जघनगीरवापचात् ।

हारिऽस्य पाशुसिक्तं पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥”

अत्र सप्तत्रिंशदक्षराणि वर्तन्ते । तेन ग्लः = ३७ । ततः ग = ५७ — ३७ = २०, गुरुसंस्था । अपि
 च ३७ — २० = १७, लघुसंस्थेति ।

इति वीयल्लते कन्दःसारसंग्रहे जातिभेदी नाम प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ वृत्तम् ।

१ । “वृत्तम् ।” पि० ।

“तथा चोक्तम् ‘पद्यं चतुष्पदं तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।’ गायत्र्यादी
छन्दसि वर्तत इति ‘वृत्तम्’ । तच्च स्थिरगुरुलघुस्वर-विन्यासमिष्यते । पादेन
संयोगात् पङ्क्तम् । यथा आर्यादिच्छन्दःस्यपि पाद-व्यवस्था नास्तीति
पादौ संयुक्तौ, वृत्ते पुनः पृथग्भवत इत्यर्थः । संयोगाभावात् । तथा चोक्तम्,
‘एकदेशस्थिता जातिर्वृत्तं गुरु-लघु-स्थितम्’ इति ।” ६० ।

२ । “सममर्द्धसमं विषमञ्च ।” पि० ।

“समसर्वावयवत्वात् ‘समम्’ । यस्य चत्वारः पादा एकलक्षणयुक्तास्तत्
‘समं वृत्तम्’ । शेषञ्च संज्ञानुरूपमेव । तत्रार्धे समे यस्य तत् ‘अर्द्धसमम्’ ।
सर्वावयवेष्वभ्योऽर्धाभ्याञ्च विगतं समं यस्य तत् ‘विषमम्’ । एवं त्रिप्रकारमपि
वृत्तजातमुक्तम् ।” ६० ।

३ । “युक् समं विषमञ्चायुक् स्थानं सङ्गिर्निगद्यते ।

सममर्द्धसमं वृत्तं विषमञ्च तथापरम् ॥

अङ्गयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।

तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समवृत्तं प्रचक्षते ॥

प्रथमाङ्गि-समो यस्य द्वितीयचरणो भवेत् ।

द्वितीयसुर्यवृत्तं तदर्द्धसममुच्यते ॥

यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् ।

तदाङ्गुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥” के० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ विषमम् ।

१ । “आत्रैष्टुभाच्च यदार्षम् ।” पि० ।

“गायत्र्यादि-त्रिष्टुप्पर्यन्तं यदार्षं छन्दोजातं वैदिके व्याख्यातं, लौकिके च तत्तथैव द्रष्टव्यम् । किम्तदार्षम् ? चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री, अष्टाविंश-
त्यक्षरोणिक्, द्वात्रिंशदक्षरानुष्टुप्, षट्त्रिंशदक्षरा वृहती, चत्वारिंशदक्षरा
पङ्क्तिः, चतुस्रत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् ।” ह० ।

“छन्दोऽत्र लौकिकं स्याच्च आर्षमात्रैष्टुभात् स्मृतम् ।

त्रिष्टुप् पङ्क्तिश्च वृहती अनुष्टुबुष्णिगीरितम् ॥

गायत्री स्यात् सुप्रतिष्ठा प्रतिष्ठा मध्यया सह ।

अत्युक्ता चोक्तया सह एकैकाक्षर-वर्जितम् ॥” इत्यग्निपुराणे, ३३० अ० ।

२ । अनुष्टुबैव बहुल-प्रयोगा । तस्या भेदाः पद्यात् पृथगध्याये ३७ पृष्ठे द्रष्टव्याः । येषामार्षं छन्दसां
लौकिके विरल प्रयोगे दृश्यते तेषामुदाहरणान्वेव अत्रोद्ध्रियन्ते, यथा—

३ । त्रिष्टुभः,

“अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्णाः, समिहन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपन्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वैतानास्त्वां वक्त्रयः पावयन्तु ॥” शकु० ।

तथा च भागवते,

“कच्चिद्भद्रेऽनामयमात्मनस्ते, विष्टायासि स्नायतेषुस्त्रेन ।

आलक्ष्ये भवतीमन्तराधिं, दूरे बभूवुं शोचसि कञ्चनान्व ॥” १।१६।२०।

“अरक्षमाणां स्त्रिय उर्वि बालान्, शोचस्वथो पुरुषादैरिवात्तान् ।
वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुक्कर्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाभयान् ॥” १।१६।२२।
“महत् सेवां हारमाहुर्विमुक्तोऽस्मो हारं योषितां सङ्गिसङ्गम् ।
महान्तस्ते समचित्ताः प्रशान्ता, विमन्यवः सुहृदः साधवी ये ॥” ५।५।२।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथानुष्टुभीदाः ।

१ । “पादस्यानुष्टुप्वक्त्रम् । न प्रथमात् स्त्री । द्वितीय-
चतुर्थयो रश्च । वान्यत् । य चतुर्थात् ।” पि० ।

“अत्र वक्त्रजाती पादस्य ‘प्रथमात्’ वर्णादूर्ध्वं सगणनगणौ न कार्यौ ।
द्वितीयचतुर्थयोश्च पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रेफोऽपि न कर्त्तव्य इत्युपदेशः । सगणन-
गणाभ्यामन्यत् मगणादि-त्रिकषट्क-मध्ये यत्किञ्चित् त्रिकान्तरं ‘वा’
कर्त्तव्यम् । पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं यकारः प्रयोक्तव्यः ।” ह० ।

२ । “पथ्या युजो ज् । विपरीतैकीयम् ।” पि० ।

“अत्र वक्त्रो युजः पादस्य चतुर्थादक्षरादूर्ध्वं जकारः प्रयुज्यते, तद्वत्
पथ्या नाम । उक्तलक्षणाद्विपरीतलक्षणा एकीयमते पथ्या भवति ।” ह० ।

३ । “चपलाऽयुजो न् ।” पि० ।

“अयुक्पादस्य यदा चतुर्थादूर्ध्वं नकारो भवति, युक्पादे य एवावतिष्ठते,
तदा चपला नाम सानुष्टुप्वक्त्रम् ।

४ । “विपुला युग्लः सप्तमः । सर्व्वतः सैतवस्य ।
भौ नौ च ।” पि० ।

“विपुला युग्लः सप्तमः सर्व्वं तत् सैतवस्य च ।

भौ नौ वा विपुलानेका वक्त्र-जातिः समीरिता ।” इत्यन्नि पु० ।

“य चतुर्थादित्यनेन सर्व्वत्र यकारे प्राप्ते, यदा युक्पादे सप्तमो वर्णो लघुर्भवति, तदा विपुला नाम । ननु पथ्यालक्षणात्तर्भूतत्वात् पुनरुक्तमितत् । नैवं विपुलावर्गस्येदानीमारभ्यमाणत्वात्, तद्विनाशुपपत्तेः । युक्पादे सप्तमिन लघुनावश्यमेव भवितव्यम् । प्रथम-द्वितीययोश्चैतावता यकारस्यापवादः । तथा च वक्ष्यति ‘सर्व्वतः’ इत्यादि । ‘सैतवस्य’ भाषार्थस्य मतेन युक्पादे-ऽयुक्पादे च सप्तमो लकार एव कर्त्तव्यः ।

अयुक्पादे यदा चतुर्थादक्षरात्परतो यकारं बाधित्वा भकार-रेफ-नकार-तकारा विकल्पेन भवन्ति, तदासौ विपुला नाम । चकारात् मकार-सकाराभ्यामपि विपुलोपदिष्टा ।

इत्यादयो विपुलाविकल्पाः सङ्कीर्णाश्चानुकोटिशः काञ्चेषु दृश्यन्ते ।
सर्वासां विपुलानां चतुर्थो वर्णः प्रायेण गुरुर्भवतीत्याज्जायः ।” ह० ।

५ । “वक्त्रं नाद्यान्नसौ स्यातामञ्चेर्योऽनुष्टुभि स्यातम् ।

युजोर्जेन सरिङ्कर्तुः पथ्यावक्त्रं प्रकीर्त्तितम् ॥” के० ।

केदारभट्टने वक्त्रलक्षणे ‘द्वितीयचतुर्थयोः पादयोः प्रथमादूर्ध्वं रेफोऽपि न कर्त्तव्य’ इति पिङ्गल-चलायुधीपक्षे उपेक्षितः ।

६ । “श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्व्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुःपादयोर्लक्षं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥” शु० ।

पादानां प्रथमाक्षरात्परतः ‘सप्तमन्ययो न कार्य्यो, द्वितीयचतुर्थयो रेफोऽपि न कर्त्तव्य’ इति पिङ्गल-चलायुधपक्षं वक्त्रलक्षणे नुतवीथस्य श्लोकलक्षणे न गृहीतम् । पैङ्गल-पथ्यावक्त्रात् त्रीतवीथ-श्लोकस्य चयं प्रमेदः ।

अनटुभीदाः ।

३८

० । अनटुभीदाः साहेतिक-रेखाभिर्दक्ष्यन्ते ।

अक्षरादि	पाद	१	२	३	४	५	६	७	८
वक्त्रस्य	अयुक्	(नीपदिष्टम्)	नी	खी	जोः	((((नीपदिष्टम्)
	युक्		का	का	द	(((
पथ्यावक्त्रस्य	अयुक्		न	न	पा	(((
	युक्		खी	खी	जोः	(((
अपलायाः	अयुक्		ग	ग	धं	(((
	युक्		स	स	तु	(((
विपुलायाः	अयुक्*		ख	ख	व	*	*	*	
	युक्		ग	ग	र	(((
सैतवस्य	अयुक्		न	नी		(((
विपुलायाः	युक्		हि			(((

अनटुभः उदाहरणानि ।

१ । वक्त्रस्य,

“नवधाराभ्यु-संसिक्त-वस्तुभागन्धि-निःश्वासम् ।

किञ्चिदुन्नत-घोषार्धं, मङ्गी कामयते वक्त्रम् ॥” इ० ।

तथा च,

“दुर्भाषितेऽपि सौभाग्यं, प्रायः प्रकुरुते प्रीतिः ।

मातुर्मनो हरन्त्येव, दीर्घासित्योक्तिभिर्बालाः ॥” इ० ।

३ । पथ्यावक्त्रस्य, (क)

“निखं नीति-निषण्डस्य, राज्ञो राष्ट्रं न सीदति ।

न हि पथ्याग्रिनः काये, जायन्ते व्याधि-वेदनाः ॥” इ० ।

* भकार-रेफ-नकार-तकार-मकार-सकारा विकल्पेन भवन्ति । सैतवमते अकारः ।

† अटुर्बो वर्यैः प्रायेच गुरुर्भवति ।

एकीयमते च, (ख)

“भर्तुराग्नानुवर्त्तिनी, या स्त्री स्यात् सा स्थिरा लक्ष्मीः ।
स्वप्रभुत्वाभिमानिनी, विपरीता परित्याज्या ॥” ह० ।

अपि च, (क)

“मा निषाद प्रतिष्ठास्वमगमः शाश्वतीः समाः ।
यत् क्रौञ्च-मिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥” रामा० ।
“भवेत् स गुरु-तल्पी च, ब्रह्महा च स वै भवेत् ।
सुरापानं स कुर्याच्च, यो हन्याच्छरणागतम् ॥” महाभारतम् ।
“तत् साधुक्त-सन्धानं, प्रतिसंहर सायकम् ।
आर्त्तत्राणाय ते शस्त्रं, न प्रहर्त्तुमनागसि ॥
यदुत्तिष्ठति वर्णेभ्यो, नृपाणां क्षयि तत् फलम् ।
तपःषड्भागमक्षय्यं, ददत्यारण्यका हि नः ॥” शकु० ।
“मृत्युर्जन्मवतां वीर, देहेन सह जायते ।
अथ वाब्दशतान्ते वा, मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥” भागवतम् ।
“दिव्यं चूतरसं पीत्वा, न गर्व्यं याति कोकिलः ।
पीत्वा कर्हमपानीयं, भेको मकमकायते ॥” वररुचिः ।
“क्वचिद्रुष्टः क्वचित्पुष्टो, रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।
अव्यवस्थित-चित्तस्य, प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥” छटकर्परः ।

३ । चपलावक्त्रस्य,

“क्षीयमाणायदशना, वक्त्र-निर्भास-नासाया ।
कन्यका वाक्चपला, भवते धूर्त्त-सौभाग्यम् ॥” ह० ।

४ । विपुलावक्त्रस्य, (क) सैतवमते,

“सैतवेन पथार्णवं, तीर्णं दशरथात्मजः ।
रक्षःक्षयकारी पुनः, प्रतिष्ठां स्वेन बाहुना ॥” ह० ।

तथा च मन्त्र-ब्राह्मणे, १म प्रपाठके,

“यदेतद्बुदयं तव, तदसु हृदयं मम ।

यदिदं हृदयं मम, तदसु हृदयं तव ॥” ३ख० ८ ।

“अग्निष्टे हस्तमग्रहीत्, सविता हस्तमग्रहीत् ।

अथमा हस्तमग्रहीन्मित्रस्वमसि कर्मणा ॥” ६ ख० १५ ।

(ख) भकारेण,

“इयं सखे चन्द्रमुखी, स्मित-ज्योत्स्ना च मानिनी ।

इन्दीवराक्षी हृदयं, दन्दहीति तथापि मे ॥

वटे वटे वैश्रवणसत्त्वरे चत्वरे शिवः ।

पर्वते पर्वते रामः, सर्वत्र मधुसूदनः ॥

देवः स जयति श्रीमान्, दण्डधारी महीपतिः ।

यस्य प्रसादाद्भुवनं, शाश्वते पथि तिष्ठति ॥” ४० ।

“स सत्यवचनाद्राजा, धर्म-पाशेन संयतः ।

विवासयामास सुतं, रामं दशरथः प्रियम् ॥” रामा० ।

“एतावदुक्ता स तदा, तूष्णीमासीद्भृगूत्तमः ।

अथ सूर्योऽददत्तस्मै, क्लृप्तोपानहमाशु वै ॥” महाभारतम् ।

“यथा वशिष्ठाङ्गिरसावृषी प्राचेतसस्तथा ।

जनकानां रघूणाञ्च वंशयोरुभयोर्गुरुः ॥” उत्तरचरितम् ।

“वृत्तस्त्वं पात्रेसमितैः, खट्वारूढः प्रमादवान् ।

पानशीलः श्रियं नेता, नात्यन्तीनत्वमुन्मनाः ॥” भट्टिकाव्यम् ।

“विराड् एवं भवता, विराडा बहुधा च नः ।

निर्वर्त्यतेऽरिः क्रियया, सः श्रुतश्रवसः सुतः ॥” माघः ।

(ग) रेफेण,

“लक्ष्मी-पतिं लोकनाथं, रथाङ्गधरमीश्वरम् ।

यज्ञेश्वरं शार्ङ्गपाणिं, प्रणमामि त्रयीं तनुम् ॥

कामिनीभिः सह प्रीतिः, कस्यै नाम न रोचते ।
 यदि न स्याद्द्वारि-वीचि-चञ्चलं हत-जीवितम् ॥” ह० ।
 “न केवलं आदकृत्ये, पुण्यकेष्वपि दीयते ।
 बहुष्वपि निमित्तेषु, पुण्यमाश्रित्य दीयते ॥” महाभारतम् ।
 “प्रियव्रतोत्तानपादौ, मनोः स्वायम्भुवश्च तु ।
 द्वौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ, धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥” विष्णुपु० ।
 “सावर्णिना नारदाय, ब्रह्मवैवर्त्तमीरितम् ।
 रथास्तरस्य वृत्तान्तमष्टादश-सहस्रकम् ॥” अग्निपु०, २७१।१३ ।

(घ) नकारेण,

“तपःस्वाध्याय-निरतं, तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
 नारदं परिप्रच्छ, वाक्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥” रामा० ।
 “ततोऽन्नं जायते विप्र, मनुष्याणां सुखावहम् ।
 अन्नं प्राणा इति यथा, वेदेषु परिपठ्यते ॥” म० भा० ।
 “का कथा बाणसन्धाने, ज्या-शब्देनैव दूरतः ।
 हुङ्कारेणैव धनुषः, स हि विघ्नानपोहति ॥” शकु० ।
 “ब्रह्म-हत्या-प्रशमनं, सोम-याग-फलं मुने ।
 वर्षं सोमलता-पानं, यजमानः करोति हि ॥” ब्रह्मवै० ।
 “गर्भ-प्रच्युति-दोषेण, प्रोक्तुङ्गाक्रमणेन च ।
 मैत्रेय सापि हरिणी, पपात च ममार च ॥” विष्णुपु० ।
 “जगृहे पौरुषं रूपं भगवान् महदादिभिः ।
 सन्भूतं षोडशकलमादौ लोक-सिद्धयया ॥” भागवतम् ।
 “पूरोत्पीडे तङ्गागस्य, परीवाहः प्रतिक्रिया ।
 शोके क्षोभे च हृदयं, प्रलापैरेव धार्यते ॥” उ० च० ।
 “पुरो रामस्य जुह्वाक्षकार ज्वलने वपुः ।
 शरभङ्गः प्रदिग्धारात्, सुतीक्ष्ण-मुनिकेतनम् ॥” भट्टि० ।

“सन्भाव्य त्वामतिभर-क्षमस्त्वन्धं स बान्धवः ।

सहायमध्वरधुरां, धर्मराजो विवक्षते ॥” माघः ।

(ङ) तकारेण,

“वन्दे देवं सोमेश्वरं, जटासुकुटमण्डितम् ।

खट्वाङ्गधरं चन्द्रमःशिखामणि-विभूषितम् ॥

वन्दे कविं श्रीभारविं, लोकसम्तमसच्छिदम् ।

दिवादीपा इवाभान्ति, यस्याग्रे कवयोऽपरे ॥

लोकवत् प्रतिपत्तव्यो, लौकिकोऽर्थः परीक्षकैः ।

लोकव्यवहारं प्रति, सदृशौ बालपण्डितौ ॥” ह० ।

“अब्रह्मचारी ब्रह्मचार्यस्नातः स्नातको भवेत् ।

हैमी वा सुद्रिका धार्या, शिवमन्त्रेण चार्क्षतु ॥” अग्निपु० ३२४।३।

(च) मकारेण,

“अथात्सरीले वागुच्चैरुवाचामानुषी किल ।

प्राप्तास्यपत्यमस्यास्त्वं, सदृशं रूपवर्चसा ॥” रामा० ।

“असंशयं मां विप्रर्षे, वेत्स्यसे धन्विनां वर ।

अवशं विनयाधानं, कार्यमस्य मया तव ॥” म० भा० ।

“महाराजस्य देवो वा, यागं कर्त्तुमलं मुने ।

न सर्वसाध्यो यज्ञोऽयं, बह्वन्वो बहुदक्षिणः ॥” ब्रह्मवै० ।

“किं वृकैर्भक्षितो व्याघ्रैः, किं सिंहैर्न निपातितः ।

चिरायमाणे निष्क्रान्ते, तस्यासीदिति मानसम् ॥” विष्णुपु० ।

“ब्राह्मणाश्चैव गावश्च, कुलमेकं द्विधा कृतम् ।

एकत्र मन्त्रास्तिष्ठन्ति, हविरैकत्र तिष्ठति ॥” अग्निपु०, २८१।२०।

“इदं गुरुभ्यः पूर्वैर्भ्यो, नमोवाकं प्रशास्महे ।

विन्देम देवतां वाचममृतामात्मनः कलाम् ॥” उ० च० ।

“अटायमानोऽरण्यानीं, ससीतः सहलक्षणः ।

बलादुभुक्षुणोत्क्षिप्य, जङ्गे भीमेन रक्षसा ॥” भट्टि० ।

“सखा गरीयान् शत्रुश्च, कृत्रिमस्त्री हि कार्यतः ।

स्यातामभित्री भित्ते च, सहज-प्राकृतावपि ॥” भाषः ।

(छ) सकारेण,

“जिते तु लभते लक्ष्मीं, मृते चापि वराङ्गनाः ।

क्षणविध्वंसिनि काये का चिन्ता मरणे रणे ॥” ह० ।

“स्वागतं खानधिकारान्, प्रभावैरवलम्ब्य वः ।

युगपद्युग-बाहुभ्यः, प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥” कु० स० ।

“तच्च द्वादशसाहस्रं, ब्रह्माण्डं तद्विज्ञेऽर्पयेत् ।

भारते पर्वसमाप्ती, वस्त्र-गन्ध-स्रगादिभिः ॥” अग्निपु०, २७१।२३।

(ज) सङ्कीर्णयाच,

“कचिक्काले प्रसरता, कचिदापत्य विघ्नता ।

शुनेव सारङ्गकुलं, त्वया भिन्नं द्विषां कुलम् ॥” भारविः ।

“उत्तिष्ठमानस्तु परो, नोपेक्ष्यः पथमिच्छता ।

समी हि शिष्टैरान्नातौ, वर्त्मान्तावामयः स च ॥

ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।

ओष्ठेन रामो रामौष्ठविम्ब-सुम्बन-सुष्ठुना ॥

हृते द्विडिम्बरिपुणा, रात्रिर्हैमातुरे युधि ।

चिरस्य मितव्यसनी, सुदमो दमघोषजः ॥

ककुप्तिक्कान्यावक्लान्तर्वासलव्याधिवासया ।

सुखामोदं मदिरया, कृतानुव्याधमुद्वमन् ॥

यातव्यपार्णिग्राहादि-मालायामधिकद्युतिः ।

एकार्थतन्तुप्रोतायां नायको नायकायते ॥” भाषः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

—००—

१ । “प्रतिपादं चतुर्वृद्ध्या पदचतुर्द्वम्” । पि० ।

“अनुष्टुभः पादादूर्ध्वं प्रतिपादं चतुरक्षरद्वया यद्वत्तं निष्पद्यते, तत् पदचतुर्द्वं नाम । अत्र गुरुलघुविभागो नेष्यते ।” ह० ।

२ । “गावन्त आपीङः ।” पि० ।

“गकारो हावन्ते चेद्भवतश्चतुर्णामपि पादानां, तत्पदचतुर्द्वमापीङसंज्ञकं भवति । अन्ते गुरुद्वयग्रहणादत्र शेषाणां लघुत्वमभ्यनुज्ञातं सूत्रकारेणेति मन्यामहे ।” ह० ।

३ । “आदौ चित् प्रत्यापीङः । प्रत्यापीङो गावादौ च ।” पि० ।

“गकारो द्वौ आदौ चेद्भवतश्चतुर्णां पादानां, तदा तत्पदचतुर्द्वं प्रत्यापीङसंज्ञं भवति । तस्यैव पदचतुर्द्वस्यान्ते आदौ च यदि गकारो भवतस्तदा प्रत्यापीङ एव भवति । तदेवं द्विप्रकारः प्रत्यापीङो भवति । अत्रापि पूर्व्ववत् शेषाणां लघुत्वमेव ।” ह० ।

४ । “प्रथमस्य विपर्य्यासे मञ्जरी*लवल्यमृतधाराः ।”

पि० ।

“आपीङग्रहणं निवृत्तम् । तेनैव समं लघुक्षराभ्यनुज्ञानञ्च । तदेव पदचतुर्द्वं प्रथमस्य पादस्य द्वितीयेन विपर्य्यासे मञ्जरी, तृतीयेन विपर्य्यासे

* उगारवाक्त्रे मञ्जरी ।

लवली, चतुर्थेन विपर्यासिःसृतधारा । केचिदापीडादिष्वपि पादविपर्यासि
सति मञ्जर्यादिनामानि दृच्छन्ति ।” ॥ ७० ।

५ । अत्र सङ्केतेनैतेषां वर्णसंख्या लघु-गुरु-संख्या च दर्शयते ।

वृत्तनामानि	पादेष्वक्षराणि				
	१मि	२ये	३ये	४थे	
१ पदचतुर्ह्रस्वम्	८	१२	१६	२०	प्रथमस्य
२ मञ्जरी	१२	८	१६	२०	२येन
३ लवली	१६	१२	८	२०	३येन
४ अमृतधारा	२०	१२	१६	८	४थेन
५ आपीङः	६	१०	१४	१८	अने
६ प्रत्ययैः { (क) (ख)	६	१०	१४	१८	पादौ
	४	८	१२	१६	अने पादौ च

* लघुक्षराणि ।

६ । अतोद्वितीयादौ एकादिसंख्याक्रमेण बोध्यव्यानि ।

(१) “तस्याः कटाक्षविक्षेपैः, कम्पिततनुकुटिलैरतिदीर्घैः ।

तक्षकदष्ट इवेन्द्रियशून्यः क्षतचैतन्यः,

पदचतुर्ह्रस्वम् न चलति पुरुषः पतति सहसैव ॥” ॥ ७० ।

(२) “जनयति मञ्जरीं प्रीतिं हृदये, कामिनां चूतमञ्जरी ।

मिलदल्लिचक्रचक्षुपरिशुम्भितकोसरा,

कौमल-मलयवात-परिमर्शित-तरुशिखरस्थिता ॥” ॥ ७० ।

(३) “विरहविधुर-हृणकाङ्गना-कपोलोपमं, परिणतिधरं पीतपाण्डुच्छवि ।

लवलीकलं निदाघे,

भवति अगति हिमकर-शीतलमतिस्नादूष्णहरम् ॥” ॥ ७० ।

(४) “परिवाञ्छसि कर्णरसायनं सततममृतधाराभिः,

यदि हृदि वा परमानन्दरसम् ।

चेतः शृणु धरणीधरवाचीममृतमयीं, तत्काव्यगुणभूषणम् ॥” ४० ।

पूर्वोक्ते श्लोकचतुष्टये गुणलघुविभागी नैवते ।

(५) “कुसुमित-सङ्कारे, हत-हिम-महिम-शुचि-ग्रयाङ्गे ।

विकसित-कमल-सरसि मधुसमयेऽस्मिन्,

प्रवससि पथिक हतक्व यदि भवति तव विपत्तिः ॥” ४० ।

(६, क) “चित्तं मम रमयति, कांक्षं वनमिदमुपगिरिनिदि ।

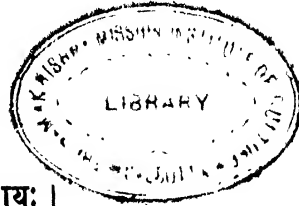
कूजम्भुकर-कलरवकृत-जनधृति,

पुंस्त्र्योक्लि-सुखरित-सुरभिकुसुमचिततस्तति ॥” ४० ।

(६, ख) “कान्तावदनसरोजं, ह्वयं घनसुरभि-मधु-रसाढ्यम् ।

पातुं रक्षसि सततमभिलषति मनो मे,

किञ्चिन्मुकुलित-नयनमविरतमणितरमणीयम् ॥” ४० ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

—००—

१ । “उद्गतामेकतः स्त्री स्त्री, न्मौ ज्मौ, झौ ल्लौग्,
स्त्री स्त्री ग् ।” पि० ।

“यत्र प्रथमे पादे सकार-जकार-सकार-लकारैर्दशाक्षराणि भवन्ति,
द्वितीये नकार-सकार-जकार-गकारैर्दशैव, तृतीये भकार-नकार-जकार-
लकार-गकारैरेकादशैव, चतुर्थे पादे सकार-जकार-सकार-जकार-गकारै-
स्त्रयोदशैव, तद्वन्मसुहता नाम ।” ४० ।

वचनकारस्य “वाङ्मन-भगवता गयुताः” इत्यादिमाचरं तृतीयपादस्य च पिङ्गलसम्मतम् । नैव

षष्ठोऽध्यायः ।

अथाईसमवृत्तम् ।

- १ । “अयुजोर्यदि सौ जगौ युजोः, सभरा लौ यदि सुन्दरी तदा ।” न० ।
 “विषमे ससजा गुरुः समे, सभरा लोऽथ गुरुर्वियोगिनी” इति मन्त्रिनीयः ।
- २ । “वेगवती सौ स्मौ, भौ भगौ ग् ।” पि० ।
 “विषमे प्रथमाक्षरहीनं, दीधकमेव हि वेगवती स्यात् ।” ग० ।
 “संबुगात् सगुरुः विषमे चेद्भाविह वेगवती युजि भावौ ।” के० ।
- ३ । “भद्रविराट् तजौ गौ, रसौ उगौ ग् ।” पि० ।
 “भोजे तपरी जरौ गुरुश्चेन्-रसौ उगौ ग् भद्रविराट् भवेदनोजे ।” के० ।
 “भौपञ्चन्दसकान्तःपातित्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमईसमाधिकारे पाठः ।” ह० ।
- ४ । “केतुमती रजौ स्मौ, भौ रगौ ग् ।” पि० ।
 “असमे सजौ सगुरुयुक्तौ, केतुमती समे भरनवातः ।” के० ।
- ५ । “उपचित्रकं सौ स्त्रौ ग्, भौ भगौ ग् ।” पि० ।
 “विषमे यदि सौ सलगा दले, भौ युजि भादुरकावुपचित्रम् ।” के० ।
- ६ । “आस्थानिकी तौ उगौ ग्, उत्तौ उगौ ग् ।” पि० ।
 “आस्थानिकी वार्त्ताहारिकीच्यते ।” ह० ।
- (क) “आस्थानिकी सा प्रकटीकृतार्थे, यदीन्द्रवज्राधरणः पुरस्तात् ।
 उपेन्द्रवज्राधरणास्त्रयोऽग्रे, मनीषिणोक्ता विपरीतपूर्व्या ॥” श्रु० ।
- (ख) “आस्थानिकी तौ जगुरु ग् भोजे, जतावनीजे जगुरु गुरुचेत् ।
 जतौ जगौ गो विषमे समे चेत्, तौ उगौ ग् एवा विपरीतपूर्व्या ।” के० ।

७ । “विपरीताख्यानिक्वी त्तौ क्जौ ग्, तौ क्जौ ख् ।”*

पि० ।

८ । “द्वुतमध्या भौ भ्गौ ग्, ङ्जौ ङ्यौ ।” पि० ।

“भत्रयमोजगतं गुरुणी चेद्, युजि च नञौ ङ्ययुतौ द्वुतमध्या ।” के० ।

उपधिवान्तर्गतैयमयुक्पादौ पुनस्त्रिद्वौ दीधक-लक्षणभाजौ, युक्पादौ जगत्यासाभरसल्लक्षणभाजौ च ।

९ । “हरिणमुता सौ स्त्री ग्, न्भौ भौ ।” पि० ।

“सौ सली गश्च नो भो भौ भवेद् हरिणवक्षभा ।” इत्यग्निपुराणे ।

“सयुगात्सलघू विषमे गुरुर्युजि नभौ भरकौ हरिणमुता ।” के० ।

“प्रथमाक्षरमाद्यद्वितीययोर्द्वुतविलम्बितकस्य हि पादयोः ।

यदि नास्ति तदा कमलेक्षणे, भवति सुन्दरि सा हरिणमुता ॥” शु० ।

१० । “अपरवक्त्रं नौ लौ ग्, ङ्जौ जौ ।” पि० ।

“अयुजि ननरला गुरुः समे, ङ्जमपरवक्त्रमिदं ततो जरौ ।” के० ।

“अस्य वैतालीयान्तर्गतत्वेऽपि विशेषसंज्ञार्थमिहोपन्यासः ।” इ० ।

११ । “विषमे ससजा यदा गुरु चेत्सभरा येन तु मालभारिणीयम् ।”

परि० ।

१२ । “अयुजि ननभभाः समकेऽपि तु, नयुगरयुगलन्तदा कौमुदी ।”

परि० ।

१३ । “पुष्पिताग्रा नौ यौ, ङ्जौ जौ ग् ।” पि० ।

“अयुजि नयुगरेफतो यकारो, युजि च नञौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ।”

के० ।

* आख्यानिक्वः पुनः इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रीपजातिप्रकरणे नामान्तरेण वेदितव्याः । परन्तु आख्यानिक्वी पिङ्गलस्य कैदारभट्टस्य च इ-उ-इ-उ-इति चतुर्भिः पादैः, युतबीधस्य तु इ-उ-उ-उ-इत्येतैः । विपरीताख्यानिक्वी पिङ्गल-कैदारभट्टयोः उ-इ-उ-इ-इति पादचतुष्टयैः, युतबीधस्य तु उ-इ-इ-इ-इत्येतैः ।

“यमयोपच्छन्दस्कान्तर्गता ।” ह० ।

१४ । “यवमती जीं जीं, ज्री ज्री ग् ।”* पि० ।

“जवान्विता यवमतीत्यर्थः ।” ह० ।

१५ । “स्यादयुग्मके रजौ रयौ समे सित्,
जरौ जरौ गुर्यवात्परामतीयम् ।”# के० ।

१६ । “यदि विषमे भवतो नजौ जरौ,
सजयाः समे जमुरु मञ्जुसौरभम् ।”† परि० ।

१७ । एतद्वृत्तानां सुन्दर्यपरवक्त्रे हे वैतालौयान्तर्गते, भद्रविराष्णासभारिणीपुष्पिताया औपच्छन्द-
सञ्चान्तर्गता, वेगवती चापातलिकान्तर्गता चेति ।

१८ । चन्द्रार्धसमवृत्तलक्षणानि रेखाभिः प्रदर्शयन्ते ।

* अयुजि अन्यलघुः पित्रलस्य, अन्यगुरुः केदारभट्टस्य इत्येव भेदो दृश्यते ।

† अत्र गारायचभट्टतः पाठोऽवलम्बितः । श्रीमता तारानाथतर्कवाचस्पतिना रामतारणशिरोमणिना
च हतः पाठः ‘समे तु गयुरः’ इत्यधिक्याचरदीपेण क्षुपेक्षितः ।

१६ । सर्वसमवृत्तानामुदाहरणानि । (१) सुन्दर्याः,

“किमिवाखिल-लोक-कीर्तितं, कथयत्यात्मगुणं बुधो जनः ।

वदितास्ति न यस्य कश्चन, स्रगुणं तेन वदत्यसौ स्वयम् ॥” भावे १६।३१।

(२) वेगवत्याः,

“तव पुञ्ज-नराधिप सेनां, वेगवतीं सहते समरेषु ।

प्रलयोन्मिभिमिवाभिमुखीं तां, कः सकलक्षितिभ्रन्निवहेषु ॥” इ० ।

(३) भद्रविराजः,

“यत्पादतले चकास्ति चक्रं, हस्ते वा कुलिशं सरोरुहं वा ।

राजा जगदेकचक्रवर्ती, स्याच्छं भद्रविराट् समश्रुतेऽसौ ॥” इ० ।

(४) कोतुमत्याः,

“ह्रतभूरिभूमिपतिचिह्नां, युवसहस्रलब्धजयलक्ष्मीम् ।

सहते न कोऽपि वक्तुधायां, कोतुमतीं नरेन्द्र तव सेनाम् ॥” इ० ।

(५) उपचितकस्य,

“उपचितकस्य विराजते, चूतघनं कुसुमैर्विकसद्भिः ।

परपुष्टविप्लुष्टमनोहरं, मन्मथकेलिनिकेतनमेतत् ॥” इ० ।

(६) आख्यानिक्थाः (पि०), कुमारसम्भवे, भावे च,

इ “वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं, दुर्मोति निर्गन्धतया स चेतः । उ

इ प्रत्येकं सामग्राविधौ गुणानां, परास्तुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥” उ

इ “यामूढवानूढवराहसूर्तिः, सुहृत्समादौ पुरुषः पुराणः । इ

इ तेनोद्धते साम्रतसम्भवे, क्षतारिणा सम्यगसौ पुनर्भूः ॥” उ

(क) तथा कुमारसम्भवे आख्यानिक्थाः, सु० ।

हु “एकैव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ, चिरेण दृष्टेव हृत्तैलितेन । उ

उ प्रपोकपाणियज्ञेति पित्रोः, उमा विहीनोऽसितं बभूव ॥” उ

विपरीतास्थानक्याच (शु०), कुमारसम्भवे, ७।२३।

उ “अथाङ्गुलीभ्यां हरितालमाङ्गं, माङ्गस्यमादाय मनःशिलाच । इ
इ कर्णाविसक्तामलदन्तपत्रं, माता तदीयं सुखमुन्नमय ॥” इ

(७) विपरीतास्थानिक्याः (पि०), कुमारसम्भवे, ७।६४।

उ “तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो, नाय्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि । इ
उ तद्याहि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां, सर्वाङ्गना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥” इ

(८) द्रुतमध्यायाः,

“यद्यपि शीघ्रगति-सृदुगामी, बहुधनवानपि दुःखमुपैति ।

नातिशयत्वरिता न च सद्गी, नृपतिगतिः कथिता द्रुतमध्या ॥” इ० ।

(९) हरिणमुतायाः,

“तव पुञ्ज-नराधिप विद्विषां, भयविवर्जितकेतुलघोयसाम् ।

रणभूमिपराङ्मुखवर्जनां, भवति शीघ्रगतिर्हरिणमुता ॥” इ० ।

(१०) अपरवक्त्रस्य,

“मम भुजबल-वेग-वेगितः, पततु शरोऽस्य महान् महीरसि ।

व्यपनयतु तनोच्च जीवितं, पततु ततश्च महीं विघूर्णितः ॥” रामा० ।

(११) मालभारिण्याः,

“वसने परिधूसरे वसना, नियमन्नाममुखी धृतैकवेणिः ।

अतिनिष्करणस्य शुद्धशीला, मम दीर्घे विरहव्रतं विभर्त्ति ॥” शकु० ।

(१२) पुष्पिताध्यायाः,

“इति मतिरुपकाशिता विद्वन्ना, भगवति सात्वत-पुङ्गवे विभूषि ।

स्वसुखसुपंगते कचिद्विहसि, प्रकृतिसुपेयुषि यङ्गवप्रवाहः ॥” भागे० १।८।१२।

(१४) यवमत्याः (पि०),

“पद्मकन्तु कोमले करे विभाति, प्रशंस्य मत्स्यलाब्धनं पदे च यस्याः ।

सा यथाश्रिता भवेन्नगभिका च, समस्त-बन्धुपूजिता मित्रा च पत्युः ॥” इ० ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

—००—

१ । “शिखैकोनत्रिंशदेकत्रिंशदन्ते ग् ।” पि० ।

“यस्य प्रथमे पादे एकोनत्रिंशदक्षराणि द्वितीये चैकत्रिंशत्, द्वयोरपि पादयोरन्ते प्रत्येकं गुरुः, तद्वत्त्वं शिखा नाम । अर्द्धाधिकाराद्वितीयमप्यर्धं तादृशमेव । अन्ते गिति नियमार्थमेतत् । अन्ते एव गुरुर्नान्यत्र । तेनायुक्पादेऽष्टाविंशतिरक्षराणि लघून्यन्ते गुरुरेकः । युक्पादे त्रिंश-
लघवोऽन्ते गुरुश्च ।” ह० ।

“शिखिगुणित-दशलधुरचितमपगत-लघु-युगलमपरभिदमखिलम् ।
सगुरुशकलयुगलकमपि सुपरिघटित-ललितपदवितति भवति शिखा ॥”
के० ।

२ । “खञ्जा महत्ययुजीति ।” पि० ।

“एकत्रिंशदक्षरो विषमः पादः कर्त्तव्यः, एकोनत्रिंशदक्षरश्च समः पादः ।”
ह० ।

“विनिमयविनिहितशकलयुगलकलितपदवितति विरचितगुणनिचया ।
श्रुतिसुखकृदियमपि जगति जिजशिर उपगतवति सति भवति खजा ॥” के० ।

“जिजशिरः उपगतवति सति खजा खञ्जा नाम ऋन्दः ।’

३ । इमे हे शिखा-खञ्जे इतरजाकरस्य सममावाख्यद्वितीयाध्यायान्तर्गते । परन्तु तयोरर्हयोः माता न समसङ्गताः । पिङ्गलिन च सूत्रग्रन्थे शिखा नाम हे कन्दरी व्याख्याते, एकमर्द्धसममवस्थमपरश्च माता-
ऋन्दीऽन्तर्गतं पूर्वमेव २६ पृष्ठे व्याख्यातं, प्राकृतग्रन्थे शिखाखञ्जयोर्धेऽन्ये भेदा व्याख्यातास्ते नाम गृहीताः ।
अनयोर्बहु रूपलाङ्घे इतरजाकरीकृतस्येयमस्यष्टमागुनीयते ।

समवृत्तम् ।

१७

४ । अत्र त्रिंशत्खण्डयोरुत्पन्नसङ्ख्या सङ्केतेन दर्शयते ।

अक्षरादि	अयुक्तपादै		युक्तपादै	
	लघूनि	गुरु	लघूनि	गुरु
शिखायाः	२८	१	३०	१
खञ्जायाः	३०	१	२८	१

५ । उदाहरणं शिखायाः—

“अभिमत-वकुल-कुसुम-घनपरिमल-मिलदलि-मुखरित-हरिति मधौ,
सहचर-मलयपवन-रय-तरलित-सरसिजरजसि शुचितरणिवितते ।
विकसित-विविधकुसुमसुलभसुरभिशरमदन-निहित-सकलजने,
ज्वलयति मम हृदयमविरतमिह सुतनु तव विरह-दहन-विषमशिखा ॥” ह०

उदाहरणं खञ्जायाः—

“अपगतघन-विशददशदिशि हृतजनदृशि परिणतकणकपिलकलमे,
प्रविकसितसमकुसुमभवपरिमल-सुरभितमरुति शरदि समये ।
शुचिशशिमहसि विवृतसरसिरुहि सुदित-मधुलिहि विमलितधरणितले ।
किमपरमिह कमलमुखि सुखमनुभवति मम हृदयकमलमधुना ॥” ह० ।

अष्टमोऽध्यायः ।

अथ समवृत्तम् ।

१ । “म्लिति समानी । २ । ल्लिति प्रमाणी ।

३ । वितानमन्यत् ।” पि० ।

“गकार-लकाराभ्यां यद्वत्सं समाध्येत तत् ‘समानी’ नाम । लकार-
गकाराभ्यां यद्वत्सं समाध्येत तत् ‘प्रमाणी’ नाम, नाराचमित्यपरे । आभ्यां

समानो-प्रमाणीभ्याम् 'अन्यत्' अष्टाक्षरपादं छन्दो 'वितानं' नाम । किञ्च वितानमन्यदिति ब्रुवन् सूत्रकारो वितानस्थानिकप्रकारतां दर्शयति, अन्यथा वितानं भौ गौ इत्येव विदध्यात् ।" ६० ।

१ । एभिस्त्रिभिः सूत्रैः समानो-प्रमाणी-वितानानीति त्रीणि साधारणनामान्येवीकानि । नत्वनुष्टुभी विशेषकानि । अन्यथा पिङ्गलाचार्यस्य प्राकृतयन्यगताष्टाक्षरमन्त्रिकेति विशेषसंज्ञाऽङ्गितुक्नी भवेत्, स्वयन्यगतं 'चिवपदा भौ गौ' इति सूत्रज्ञानावश्यकं स्यात् । वस्तुतस्तु 'वितानमन्य'दित्यनेन सूत्रेण कस्यापि विशेषजनस्य लक्षणं गीतं, समानो-प्रमाणी-लक्षणयोरभावविशिष्टमतिव्यापकं नामैव निर्दिष्टम् ।

२ । अत्र इत्यावुच-इतितः समानो-प्रमाणी-वितानानामुदाहरणानि चीज्जुयने ।

(क) समान्याः, "वासवोऽपि विक्रमेण यत्समानतां न याति ।

तस्य वल्लभेश्वरस्य केन तुल्यता क्रियेत ॥

अपि च, ॐ नमो जनाईनाय पापसङ्गमोचनाय ।

दुष्ट-दैत्य-मर्दनाय पुण्डरीकलोचनाय ॥"

(ख) प्रमाण्याः, "सरोजयोनिरम्बरे रसातले तथाच्युतः ।

तव प्रमाणमीक्षितं क्षमौ न तौ बभूवतुः ॥"

(ग) वितानस्य, "दृष्ट्वां त्यज धर्मं भज पापे हृदयं मा कुरु ।

इष्टा यदि लक्ष्मीस्तव शिष्टाननिशं संश्रय ॥

द्वितीयञ्च, हृदयं यस्या विशालं गगनाभोगसमानम् ।

लभतेऽसौ मणिचित्रं नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम् ॥

अन्यञ्च, कङ्काल-मालभारिणं कन्दर्प-दर्प-हारिणम् ।

संसारबन्धमोचनं वन्दामहे त्रिलोचनम् ॥

अपि च, तस्याः स्मरामि सुन्दरं चन्द्रोपमानमाननम् ।

कन्दर्प-चाप-भङ्गुर-भ्रू-विभ्रमोपशोभितम् ॥

अन्यदतो हि वितानं श्वेतपटेन यदुक्तम् ।

चित्रपदापि च भौ गौ तेन गतार्थमिवैतत् ॥"

इति चीज्जुयने छन्दःसारसंग्रहे इष्टाभेदी नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

तृतीयोऽंशः ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ समष्ट्यभेदाः ।

“आरभ्यैकाक्षरात्पादादेकैकाक्षरवर्द्धितैः” ।

पादैरुक्थादिसंज्ञं स्याच्छब्दः ‘षड्विंशतिं गतम् ।’” के०, ग० ।*

१ । उक्थायां श्रीः । तल्लक्षणं “सो सा जं गो ।” प्रा० । “ग्रीः ।” के० ।
साङ्केतिकम् (—) उदाहरणञ्च “श्रीस्ते सास्ताम् ।” ग० ।

२ । अत्युक्थायाम्,

१ । कामः स्त्री वा—तल्लक्षणम्, “दीहा वीहा, कामो रामो ।”
प्रा० । “गौ स्त्री ।” के० । सां (—) । यथा—

“तुष्मे सुष्मे सुभं देज ।” प्रा० ।

२ । मधु—“लहु जुध । महु धुध ॥” प्रा० । सां (—) ।

३ । मही—“लगौ जही । मही कही ॥” प्रा० । सां (—) ।

४ । सारः—“सार एहु । गो वि रेह ॥” प्रा० । सां (—) ।

३ । मध्यायाम्,

१ । ताली नारी वा—तल्लक्षणं “तालीए जापीए । गोकशा
तोवशा ॥” प्रा० । “मो नारी ।” के० । सां (—) ।

यथा “गोपानां नारीभिः । श्लिष्टोऽव्यात् लक्षणो वः ॥” ग० ।

२ । प्रिया मृगी वा—“हृ पिए लेक्खिए । अक्खरे तिप्पि रे ॥” प्रा० ।
“रो मृगी ।” के० । सां (—) ।

* पिङ्गलाचार्येण सूत्रयन्ते लौकिकच्छब्दः प्रकरणे एकाक्षरावधि पञ्चाक्षरपर्यन्तं इतः नीक्षम् । वैदिके तु तद्व्यति ।

यथा “सा मृगीलोचना । राधिका श्रीपतेः ॥” ग० ।

३ । शशी—“ससी सो ज णीओ । फणिन्दे भणीओ ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

४ । रमणः—“सगणो रमणो । सहिओ कहिओ ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

५ । पञ्चालः—“तकार जं दिट्ठ । पञ्चाल उक्किट्ठ ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

६ । मृगेन्द्रः—“णरेन्द ठवेहु । मइन्द करेहु ॥” प्रा० । सां (— —) ।

७ । मन्दरः—“भो जहि सो सहि । मन्दर सुन्दर ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

८ । कमलः—“कमल पभण । सुसुहि णगण ॥” प्रा० ।
सां (— —) ।

४ । प्रतिष्ठायाम्,

१ । तीर्णा कन्या वा — “चारो हारा, अट्ठा काला । विस्से कक्षा,
जाणे तिष्ठा ॥” प्रा० । “गमी चेल्कन्या ।” के० । सां (— — —) ।

यथा “भास्वल्कन्या, सैका धन्या । यस्याः कूले, कण्ठोऽखेलत् ॥” ग० ।

२ । सती—“नगि सती ।” ग० । सां (— — —) ।

यथा “सुररिपो, तव पदम् । नमति सा, ननु सती ॥” ग० ।

३ । घारि, “वख चारि, सुग्धि घारि । विस्सि हारि, दोस मारि ॥” प्रा० ।
तथा च वृत्तरत्नावल्यां “रं विधाय, लं निधाय । घारि नाम, वृत्तमेहि ॥”
सां (— — —) ।

४ । नगानी—“पओहरो, गुरुतरो । णगाणिओ, सजाणिओ ॥” प्रा० ।
सां (— — —) ।

५ । सुप्रतिष्ठायाम्,

१ । हंसः पङ्क्तिरक्षरपङ्क्तिर्वा—तल्लक्षणम्, “पिंगल दिट्ठो,
भ इह सिट्ठो । कख दुदिज्जो, हंस मुणिज्जो ॥” प्रा० । “भगी गिति

पङ्क्तिः ।” के० । “आद्यचतुर्थं, पञ्चमकं चेत् । यत्र गुरुः, स्वात्मचर-
पङ्क्तिः ॥” शु० । सां (— — — —) ।

२ । प्रिया—“सल्लगैः प्रिया ।” ग० । सां (— — — —) ।

३ । सम्मोहा — “संमोहारुधं, दिष्टो सोभूषम् ।

वे कक्षा हारी, भूषन्ता सारो ॥” प्रा० । सां (— — — —) ।

४ । हारीतः—“आइं हि अन्ते, हारे सजुत्ते ।

मज्जेक गन्धो, हारीष बन्धो ॥” प्रा० । सां (— — — —) ।

५ । यमकम्—“सुपिअ भण, सरस मण ।

सरह गण, जमक गुण ॥” प्रा० । सां (— — — —) ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

— ०० —

(क) “गायत्रे छन्दसि ।” ह० ।

१ । “तनुमध्या त्यौ ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते विशेषेण विश्रामः कर्त्तव्य इत्यान्नायः ।” ह० ।

“त्यौ चेत्तनुमध्या ।” के० ।

२ । चतुर्वेशा शशिवदना वा—“ठइ चउवंसा, फणि वइ भासा ।

दिअवर कखो, फुल्लरसवखो ॥” प्रा० । “शशिवदना न्यौ ।” के० ।

“अगुरुचतुस्त्वं भवति गुरु द्वौ । घनकुचयुग्मे शशिवदनासौ ।” शु० ।

३ । शेषा विद्युल्लेखा वाणी वा—“वाराहा मत्ता जं, कक्षा तीष्ठा ह्रीतं ।

हारा कक्षा बंधो, वेसारुन्ना छन्दो ॥” प्रा० । “विद्युल्लेखा मी मः ।” के० ।

“सर्वे चेद्दीर्घाणां, वाणीति प्रोक्ता सा ।” इति दण्डिटीका ।

४ । वसुमती—“क्षौ चेद् वसुमती ।” के० ।

- ५ । गङ्गनारी सोमराजी वा —“छन्नावस्यवहा, भुञ्जन्नापचहा ।
 पन्ना पाच चारी, कही सकलणारी ॥” प्रा० । “द्विया सोमराजी ।” ग० ।
 ६ । “पिच डिच धुञ्च, सगणेष जुञ्च । छन्नावस्यपम्भो, कलकठ ठम्भो ॥
 ७ । अक्खरा जेछम्भा, सा विजोहा पम्भा । मत्त पंचा दुणा, विस्सि जोहा गणा ॥
 ८ । कामावप्पारेण, अक्खेण पाएण । मत्ता दहा सुद्ध, मत्थाण सो बुद्ध ॥
 ९ । धम्मं सरवीच, मणीगुण तीच । रई लहु अन्त, स मालद्ध कन्त ॥
 १० । दिअवर किअ, भणद्ध सुपिअ । दमणअ गुण, फणिवद्ध भण ॥” प्रा० ।
 ११ । अत्रैवां छन्दसां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते ।

वृत्तनामानि गायत्र्याम्	वर्णानां लघुगुरुक्रमः					
	१	२	३	४	५	६
१ । तनुमध्या						
२ । शशिवदना	—	—	—	—	—	—
३ । विद्युल्लेखा						
४ । वसुमती						
५ । सोमराजी	—	—	—	—	—	—
६ । डीनम्	—	—	—	—	—	—
७ । द्वियोधा						
८ । मन्यानः	—	—	—	—	—	—
९ । मालती	—	—	—	—	—	—
१० । दमनकम्						

(ख) उष्णिहि ।

१ । “कुमारललिता जसौ ग् ।” पि० ।

“त्रिभिश्चतुर्भिश्च यत्पुपदेशं वर्णयन्ति । अत्र केचिद् द्वाभ्यां पञ्चभिश्च यतिमिच्छन्ति ।” ह० । “कुमारललिता जसगाः ।” के० ।

सत्ताक्षरसमवृत्तभेदाः ।

६६

२ । मदलेखा—“भसौ गः स्यान्मदलेखा ।” के० ।

“तुर्थं पञ्चमकं चेद्यत्र स्यान्मधु बाले ।

विहङ्गिर्भृगनेत्रे प्रोक्ता सा मदलेखा ॥” शु० ।

३ । मधुमती—“ननगि मधुमती ।” के० ।

४ । हंसमाला—“सरगैर्हंसमाला ।” के० ।

५ । समानी—“चारि हार किञ्जही, तिखि गन्ध दिज्जही ।

सत्त अक्खरा ठिआ, सा समाणिआ पिआ ॥

६ । भणउ सुवासउ,* लहु सुविसेसउ । रइचउ मत्तह, भगणहि अन्तह ॥

७ । चरणगण विप्प, पढ़म लइ थप्प । जगण तसु अन्त, भणइ करहच्च ॥

८ । सत्ता दीहा जाणेही, कखा ती गो माणेही ।

चाउहाहा मत्ताणा, सीसोरूपो क्खन्दाणा ॥” प्रा० ।

९ । अनेषां क्खन्दाणां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्श्यते ।

वृत्तनामानि उणिहि	वर्णानां लघुगुरुक्रमः						
	१	२	३	४	५	६	७
१ । कुमारललिता	—	—	—	—	—	—	—
२ । मदलेखा	—	—	—	—	—	—	—
३ । मधुमती	—	—	—	—	—	—	—
४ । हंसमाला	—	—	—	—	—	—	—
५ । समानी	—	—	—	—	—	—	—
६ । सुवासः	—	—	—	—	—	—	—
७ । करहच्चम्	—	—	—	—	—	—	—
८ । शीर्षरूपम्	—	—	—	—	—	—	—

* एसियातिक-उभितिख्यपुस्तकेऽयं पाठः । संस्कृतविद्यालयस्थपुस्तके तु ‘सरसा’ इति ।

(ग) अनुष्टुभि ।

१ । “माणवकाक्रीडितकं भूतौ लौ ।” पि० ।

“अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्यान्नायः ।” ह० ।

“आदिगतन्तुर्थगतं पञ्चमकञ्चान्धगतम् ।

स्याद्गुरु चेत् सङ्गथितं माणवकाक्रीडितम् ॥” शु० ।

२ । “चित्रपदा भौ गौ ।” पि० ।

“भौ गिति चित्रपदा गः ।” के० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

३ । “विद्युन्माला मौ गौ ।” पि० ।

“सर्वे वर्णा दीर्घा यस्या विश्रामः स्याद्देदैर्वदैः ।

विद्वद्द्वन्द्वैर्वीणावाणि व्याख्याता सा विद्युन्माला ॥” शु० ।

“अत्र चतुर्भिश्चतुर्भिश्च यतिरित्यान्नायः ।” ह० ।

४ । “हंसरुतं म्नी गौ ।” पि० ।

“म्नी गौ हंसरुतमेतत् ।” के० ।

५ । समानिका मल्लिका वा—“हारगन्धबन्धवेण, दिष्ट अठ् अक्षरेण ।

वारहाइ मत्त जाण, मल्लिआ सुखन्द माण ॥” प्रा० ।*

“जौ समानिका गलौ च ।” के० । “गलौ रजौ समानिका तु ।” ग० ।*

६ । प्रमाणिका नगस्वरूपिणी वा—

“लङ्ग गुरु णिरन्तरा, पमाणि अठ् अक्षरा ।

पमाणि दूण किज्जए, णराअ सो भणिज्जए ॥” प्रा० ।

“प्रमाणिका जरौ लगौ ।” के० ।

“हितुर्यषष्ठमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा ।

तदा निवेदयन्ति तां बुधा नगस्वरूपिणीम् ॥” शु० ।

* रामतारवधिरौमणिना समानिकामल्लिके शृङ्गनिर्दिष्टे । प्रमादिकमिदम् ।

७ । वितानम्—“वितानमाभ्यां यदन्वत् ।” को० ।#

८ । गजगतिः—“‘नभलगा गजगतिः’ इति कस्यापि ।” ग० ।

९ । नाराचिका—“‘नाराचिका तरौ लगौ ।’” ग० ।

१० । तुङ्गः—“‘तरलणश्चणि तुंगो, पढम गण सुरंगो ।

णश्चण जुञ्चल बद्धो, गुरु जुञ्चल पसिद्धो ॥” प्रा० ।

११ । कमलः—“‘पढम गण विप्यश्चो, विहु तह णरेदश्चो ।

गुरु सहिञ्च एंतिणा, कमल इम भन्तिणा ॥” प्रा० ।

१२ । अवैषो ह्यन्वसां लघुगुरुक्रमो रेखाभिदर्श्यते ।

वृत्तनामानि अतुष्टभि	वर्णानां लघुगुरुक्रमः						
	१	२	३	४	५	६	७
१ । माणवकाक्रोडितकम्	—	—	—	—	—	—	—
२ । चित्रपदा	—	—	—	—	—	—	—
३ । विद्युन्माला	—	—	—	—	—	—	—
४ । हंसरुतम्	—	—	—	—	—	—	—
५ । समानिका	—	—	—	—	—	—	—
६ । प्रमाणिका	—	—	—	—	—	—	—
७ । वितानम्	वहुकपं	५८	४ छे	प्र	द	शिं	त च
८ । गजगतिः	—	—	—	—	—	—	—
९ । नाराचिका	—	—	—	—	—	—	—
१० । तुङ्गः	—	—	—	—	—	—	—
११ । कमलः	—	—	—	—	—	—	—

* स्वमिदं रासतारणशिरोमणिना गजगतिहंसरुताभ्यां परं निर्दिष्टम् । अत आभ्यामित्यनेन गजगति-हंसरुताभ्यामिदोपपद्यते । तच्चित्यम् । पिरुल्लसुतयये इतरजाकरे च समानौप्रमाणीभ्यां परं जीर्णं युक्तं दृश्यते । इत्याद्युक्तेन च पुनः स्पष्टं व्याख्यातमाभ्यां समानौप्रमाणीभ्यामिति ।

(घ) बृहत्याम् ।

१ । “भुजगशिखरता* नौ म् ।” पि० ।

“भुजगशिखरता नौ मः ।” के० । “सप्तभिर्हार्ध्याश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

२ । “हलमुखी नौ स् ।” पि० ।

“रात्रसाविह हलमुखी ।” के० । “त्रिभिः षट्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

३ । मणिमध्यम्—“स्यान्मणिमध्यं चेद्भ्रमसाः ।” ग० ।

“चम्पकमाला यत्र भवेदन्यविहोना प्रेमनिधे ।

छन्दसि दत्ता ये कवयस्तन्मणिमध्यन्ते ब्रुवते ॥” शु० ।

४ । भद्रिका—“भद्रिका भवति रो नरौ ।” के० ।

५ । भुजङ्गसङ्गता—“सजरैर्भुजङ्गसङ्गता ।” ग० ।

६ । कमला—“सुपिञ्च गण रमणिञ्चा, दिञ्च गण जुञ्च अणिञ्चा ।

गुरु घरिञ्च पइ पञ्चो, दह कलञ्च कमलञ्चो ॥” प्रा० ।

“द्विगुण नगण सहितः सगण इह हि विहितः ।

फणिपतिमतिविमला क्षितिप भवति कमला ॥” इति वृत्तरत्नावल्याम् ।

७ । रूपमाली—“णाभा राभा जंपे साराए, चारी कक्षा अंते हाराए ।

अष्टाहारो मत्ता पाआए, रूपमाली छंदो जंपूसे ॥” प्रा० ।

८ । महालक्ष्मीः—“दिट्ट जोहागणा तिखिआ, पाअराएण जा विखिआं ।

मासअण्णेण पाअठिअं, जाण सुद्धे महालक्खिअं ॥” प्रा० ।

९ । सारङ्गिका—“दिअवर कखो सअणं, पअपअ मत्ता गणणं ।

सर सुणि मत्ता लह्खिअं, सहि सरगिक्का कह्खिअं ॥” प्रा० ।

१० । पवित्रा—“कुन्तीपुत्ता जुअ लह्खिअं, तीए विप्पो धुअ कह्खिअं ।

अन्ते हारो जइ जणिअं, पाइत्ता रूपउ कह्खिअं ॥” प्रा० ।

* भता, युता, उता इत्येते बहुतिथपाठभेदा इत्यन्ते ।

- ११ । विम्बः—“रश्मि फणि विंव एसो, गुरु जुभल सव्व सेसो ।
सिरसि दिभ मग्ग राओ, गुणह गुणिए सहाओ ॥” प्रा० ।
- १२ । तोमरम्—“असु भाइ हत्थ विआण, तसु वे पओहर जाण ।
पमणिए पाओणरेद, इम जाण तोमर छंद ॥” प्रा० ।

१३ । चत्तेषां छन्दसां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दध्यते ।

वृत्तनामानि वृत्तानाम्	वर्णानां लघुगुरुक्रमः							
	१	२	३	४	५	६	७	८
१ । भुजगशिखरता	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । हलमुखी	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । मणिमध्यम्	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । भद्रिका	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । भुजङ्गसङ्गता	—	—	—	—	—	—	—	—
६ । कमला	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । रूपमाली	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । महालक्ष्मीः	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । सारङ्गिका	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । पवित्रा	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । विम्बः	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । तोमरम्	—	—	—	—	—	—	—	—

(६) पङ्क्तौ ।

१ । “शुद्धविराण्मसौ उगौ ।” पि० ।

“अत्र पदादन्ते यतिः ।” इ० । “मसौ उगौ शुद्धविराड्दिदं मतम् ।” के० ।

२ । “पणवो म्मौ यगौ ।” पि० ।

“म्मौ यगौ चेति पणवनामेदम् ।” के० । “अत्र च पञ्चभिः पञ्चभिर्यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

३ । “रुक्मवती भूमौ सगौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“तन्वि गुरुः स्यादाद्यचतुर्थं, पञ्चमषष्ठ्यान्त्यमुपात्त्यम् ।

इन्द्रियवाणैर्यत्र विरामः, सा कथनोया चम्पकमाला ।” शु० ।

“भूमौ सगयुक्तौ रुक्मवतीयम् ।” के० ।

४ । “मयूरसारिणी जौ रौ ।” पि० ।

“जौ रगौ मयूरसारिणी स्यात् ।” के० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

५ । “मत्ता म्मौ सगौ ।” पि० । “ज्ञेया मत्ता मभसगयुक्ता ।” के० ।

“चतुर्भिः षड्भिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

६ । “उपस्थिता त्जौ उगौ ।” पि० ।

“तो जौ गुरुण्यमुपस्थिता ।” के० ।

“अत्र द्वाभ्यामष्टाभिश्च यतिरित्याम्नायः ।” ह० ।

७ । मनोरमा—“नरजगैर्भवेन्ननोरमा ।” के० ।

८ । हंसी—“ज्ञेया हंसी मभनगयुता ।” परि० ।

“मन्दाक्रान्तान्त्ययतिरहिता, सालङ्कारे यदि भवति या ।

सा विद्वद्भिर्भुवमभिहिता, ज्ञेया हंसी कमलवदने ॥” शु० ।

९ । दीपकमाला—“दीपकमाला भूमौ मता जगौ ।” परि० ।

१० । त्वरितगतिरमृतगतिर्वा—“त्वरितगतिश्च नजनगैः ।” ग० ।

“दिग्भवर हार पञ्चलिभा, पुण्ड्रि तद्वि अकहिभा ।

वसु लडु वे गुरु सङ्घिभा, अमिषगई धुष कहिभा ॥” प्रा० ।

११ । संयुक्ता—“जसु आह ह्य विभाणिषो, तसु वे पषोहर जाणिषो ।

गुरुः पिंगलः जं पिषो, सङ्घिः छंद संयुक्त यणिषो ॥” प्र० ।

१२ । सारवती—“दीह लङ्गुष दीह लङ्ग, सारवती धुष हृदःकङ्ग ।

अंत पधोद्धर थप्य धन्ना, चोहह मत्त विषामकथा ॥” प्रा० ।

१३ । सुषमा—“कसो पढ्मो ह्यो जुषलो, कसो तिषलो ह्यो पषलो ।

सोला कलया क्का वलन्ना, एसा सुसमा दिग्ग सुसमा ॥” प्रा० ।

१४ । अतैषां हृन्दवां लघुःकक्षी रेखाभिदंश्यते ।

हस्तनामानि पङ्क्तौ	वर्णाणां लघुगुरुक्रमः									
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१ । शुद्धविराट्										
२ । पणवः										
३ । रुक्मवती चम्पकमाला वा										
४ । मयूरसारिणी										
५ । मत्ता										
६ । उपस्थिता										
७ । मनोरमा										
८ । हंसी										
९ । दीपकमाला										
१० । त्वरितगतिरमृतगतिर्वा										
११ । संयुक्ता										
१२ । सारवती										
१३ । सुषमा										

(घ) त्रिष्टुभिः ।

१ । “इन्द्रवज्रा तो उगौ ग् ।” पि० ।

“पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“यस्यास्त्रिषट् सप्तममक्षरं स्यात्, ऋस्वं सुजङ्गे नवमस्य तद्वत् ।

गत्वा विलम्बीकृतसंस्कान्ते, तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते कवीन्द्राः ॥” शु० ।

२ । “उपेन्द्रवज्रा उतौ उगौ ग् ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“यदीन्द्रवज्राचरणेषु पूर्वे, भवन्ति वर्णा लघवः सुवर्णे ।

अमन्दमाद्यम्भदने तदानी-मुपेन्द्रवज्रा कथिता कवीन्द्रैः ॥” शु० ।

३ । “आद्यन्तावुपजातयः ।

अत्रोपजातिर्विविधा विदग्धैः, संयोज्यते तु व्यवहारकाले ।

अतः प्रथमः प्रथमं विधेयो, नृपेण पुरतःपरीक्षणाय ॥” पि० ।

“केचिदिदं सूत्रं न्यायोपलक्षणपरं व्याचक्षते । तेन वंशस्थेन्द्रवंशापादयो-
रपि सङ्गरादुपजातयो भवन्ति । तथा शालिनीवातोर्ष्पीपादयोः । अन्येषा-
मपि स्वल्पभेदानां प्रयोगानुसारेणोपजातयो ज्ञेयाः ।” ह० ।

“यत्र द्वयोरप्यनयोः पादा, भवन्ति सीमन्तिनि चन्द्रकान्ते ।

विहङ्गिरादौः परिकीर्तिता सा, प्रयुज्यतामित्युपजातिरेषा ॥” शु० ।

उपजातयस्तु चतुर्दशसङ्ख्याता भवन्तीति एतदयमप्रारम्भकोशे निर्दिष्टम् । इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्योः
चतुर्दशीपजातीनां चतुर्दश नामानि पिङ्गलेनीकानि प्राकृतयन्ते । यथा—

- १ । कीर्तिः, उ, इ, इ, इ ॥ युतबोधस्य विपरीताख्यानशेषा । २ । वाणी, इ, उ । इ, इ ॥
३ । माता, उ, उ । इ, इ ॥ ४ । शाला, इ, इ । उ, इ ॥ ५ । हंसी, उ, इ । उ, इ ॥
विपरीताख्यानिकी सा । ६ । माया, इ, उ । उ, इ ॥ ७ । जाया, उ, उ । उ, इ ॥
८ । बाला, इ, इ । इ, उ ॥ ९ । आर्द्रा, उ, इ । इ, उ ॥ १० । भद्रा, इ, उ । इ, उ ॥
आख्यानिकी शेषा । ११ । प्रेमा, उ, उ । इ, उ ॥ १२ । रामा, इ, इ । उ, उ ॥
१३ । अहिः, उ, इ । उ, उ ॥ १४ । बुद्धिः, इ, उ । उ, उ ॥ युतबोधस्यख्यानशेषा ।

४ । “दीधकं भौ भगौ ग् ।” * पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

* पैङ्गलप्राकृतयन्ते कथुनाया दीधकनाया च एकमेव हृन्द्ः पृथग्व्याख्यातं दृश्यते । प्रचित्तमेतदि-
त्यनुमीयते ।

“आद्यचतुर्थमहोनितम्बे, सप्तमकन्दशमञ्च तद्यान्यम् ।

यत्र शुरु प्रकटस्तरसारे, तत् कथितमनु दोषकवृत्तम् ॥” शु० ।

५ । “शालिनी भूती रगौग् समुद्र ऋषयः ।” पि० ।

“ऋस्त्री वर्णी जायते यत्र षष्ठः, कम्बुघोवे तद्वदेवाष्टमान्यः ।

विश्रामः स्वास्तन्वि वेदैस्तुरङ्गैः, तां भाषन्ते शालिनीं छान्दसीयाः ॥” शु० ।

६ । “वातोर्मी भूी रगौ ग् ।” पि० ।

“वातोर्मीयं कथिता भूी तगौ गः ।” के० । “चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ।” ह० ।

७ । “रथोद्धता नीं लौं ग् ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“आद्यमक्षरमतस्तृतीयकं, सप्तमञ्च नवमन्तयान्तिमम् ।

दोर्धमिन्दुमुखि यत्र जायते, तां वदन्ति कवयो रथोद्धताम् ॥” शु० ।

८ । “स्वागता नीं भूी ग् ।” पि० ।

“अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“अक्षरञ्च नवमन्दशमञ्च, व्यत्ययाद्भवति यत्र विनीते ।

प्राक्तनैः सुनयने यदि सैव, स्वागतेति कविभिः कथिता सा ॥” शु० ।

९ । “भ्रमरविलसिता भूी लौं ग् ।” पि० ।

“भूी लौ गः स्याद्भ्रमरविलसितम् ।” के० । “चतुर्भिः सप्तभिश्च यतिः ।” ह० ।

१० । “वृन्ता नौ रगौ ग् ।” पि० । “सैव यतिः ।” ह० ।

“जनसगगुरुरचिता वृन्ता ।” के० ।

११ । “श्रेणी जीं लौं ग् ।” पि० ।

“श्रेण्युदीरिता रजी रली शुरुः ।” ग० । “अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

१२ । “विलासिनी जी रगौ ग् ।” पि० ।

१३ । गाथायां, “कुङ्कुमलदन्ती भूतौ ग्नी गिन्द्रियरसाः ।” पि० ।
 “वाणरसैः स्यादभतनगगैः श्रोः । मोक्तिकमाला यदि भतनाग्नौ ।” के० ।*

“स्यादनुकूला भतनगगाद्येत् ।” ग० ।

१४ । सान्द्रपदम् — “सान्द्रपदं स्यादभतनगलैश्च ।” परि० ।

१५ । सुमुखी — “नजजलगैर्गदिता सुमुखी ।” के० ।

“दिश्वर हार लङ्ग जुअला, वलअ पविठ्ठअ हत्यअला ।

पअ कल चोइइ अं पुअही, कह वरवज्जहि हो सुमुखी ॥” प्रा० ।

१६ । भद्रिका — “ननरलगुरुभिश्च भद्रिका ।” के० ।

१७ । मोटनकम् — “स्यान्मोटनकं तजजाद्य लगौ ।” ग० ।

१८ । उपस्थितं शिखण्डितं वा —

“उपस्थितमिदं ज्सौ तादृ गकारौ ।” के० ।

“शिखण्डितमिदं ज्सौ त्गौ गुरुयेत् ।” परि० ।

१९ । उपचित्रम् — “उपचित्रमिदं सप्तसालगौ ।” के० ।

२० । कुपुरुषजनिता — “कुपुरुषजनिता ननौ गौ गः ।” के० ।

२१ । अनवसिता — “अनवसिता न्यौ भगौ गुरुरन्ते ।” के० ।

२२ । विध्वङ्गमाला — “विध्वङ्गमाला भवेत्तौ तगौ गः ।” परि० ।

२३ । दमनकम् — “दिश्वर जुअ लङ्ग जुअलं, पअ पअ पअलिअ वलअं ।

चउपअ चउवसु कलयं, दमणअ भण फणिभणिअं ॥” प्रा० ।

२४ । मालतीमाला —

“कुन्तीपुत्ता पंचा दिक्षा जाणीआ, अन्ते कन्ता एक्का हारा माणीआ ।

पाआपाआ मत्ता पत्ता वाईसा, मालत्तीमाला जंपत्ता णाएसा ॥” प्रा० ।

२५ । द्रुता — “रेण जेन सेन लगयोर्द्रुता ।”

२६ । इन्दिरा — “नररलैर्गुराविन्दिरा मता ।”

रामतारणश्रीरामणिष्ठते इमे इते ।

* इतरत्राकरे श्रीगाथा मौक्तिकमालानामा च एकमेव इत्तं व्याख्यातम् । ते च अनुकूला च कुङ्कुमल-
 इतिगी नामान्वराणि ।

वृत्तनामानि विटुभिः	वर्णानां लघुगुणक्रमः										
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
१ । इन्द्रवज्रा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । उपेन्द्रवज्रा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । उपजातयसस्तुर्दश	*	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । दीधकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । शालिनी	}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६ । वातोर्ध्वी		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । रथोद्धता	}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । स्वागता		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । भ्रमरविलसिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । वृन्ता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । श्येनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । विलासिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१३ । कूड्मलदन्ती श्रीर्वा १	}	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१४ । सान्द्रपदम्		—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१५ । सुसुखी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१६ । भद्रिका	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१७ । मोटनकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१८ । उपस्थितं शिखण्डितं वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१९ । उपचित्रम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२० । कुपुरुषजनिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२१ । अनवसिता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२२ । विध्वङ्गमाला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२३ । दमनकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२४ । मालतीमाला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२५ । वृता	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२६ । इन्दिरा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

* कश्चिचित्
पादौ गृहः
कश्चिदपि
लघुभवेति ।

† मोक्षिक-
माला लघु-
गुणा वर ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

—००—

१ । “चतुःशतमुत्कृतिः । २ । चतुरश्वचतुरस्थजैदुत्-
कृतेः । ३ । तान्यभिसंव्याप्रेभ्यः कृतिः । ४ । प्रकृत्या च ।
५ । धृत्यष्टि-शर्करी-जगत्यः । ६ । पृथक् पृथक् पूर्वत एतान्ये-
वैषाम् । ७ । द्वितीयं द्वितीयमतिः ।” पि० ।

“१ । यत्र चतुःशतमक्षराणां संख्या भवति तत् उत्कृतिर्नामच्छब्दः ।
२ । उत्कृतेरारभ्य चतुर्भिश्चतुर्भिश्चरेन्यूनानि छन्दांसि अन्यानि स्थापयेत्,
अष्टचत्वारिंशदक्षरं यावत् । ३ । तानि, अभि सं वि आङ् प्र इत्येतेभ्यः
पराणि कृतिसंज्ञानि भवन्ति, तत्र शताक्षरं छन्दोऽभिकृतिः, पञ्चवत्यक्षरं
सङ्कृतिः, द्वावत्यक्षरं विकृतिः, अष्टाशीत्यक्षरमाकृतिः, चतुरशीत्यक्षरं
प्रकृतिः । ४ । ‘प्रकृत्या’ स्वरूपेणैव, तेन अशीत्यक्षरं कृतिः । ५ । कृते-
रधस्तादुक्तिं अष्टि शर्करी जगती इत्येते शब्दाः क्रमेण व्यवस्थापनीयाः ।
६ । धृतिशब्दात्पूर्वं धृतिशब्दः, अष्टिशब्दात्पूर्वमष्टिशब्दः, शर्करीशब्दात्पूर्वं
शर्करीशब्दः, जगतीशब्दात्पूर्वं जगतीशब्दः । ७ । द्वितीयं द्वितीयं शब्द-
रूपमतिशब्दात्परतः प्रयोक्तव्यम् । तत्र षट्सप्तत्यक्षरमतिधृतिः, द्वाप्तसप्त-
त्यक्षरं धृतिः, अष्टषष्ट्यक्षरमत्यष्टिः, चतुःषष्ट्यक्षरमष्टिः, षष्ट्यक्षरमतिशर्करी,
षट्पञ्चाशदक्षरं शर्करी, द्वापञ्चाशदक्षरमतिजगती, अष्टचत्वारिंशदक्षरं
जगती ।” ह० ।

तत्र जगत्याम् ।

१ । “वंशस्था उत्तौ जौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“उपेन्द्रवज्राचरणेषु सन्ति चेद् उपास्यवर्णा लघवः परे कृताः ।

मदीक्षसद्भूजित-कामकार्मुके वदन्ति वंशस्थविलं बुधोस्तदा ॥” शु० ।

२ । “इन्द्रवंशा तौ जौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“यस्यामशोकाङ्कुरपाणिपङ्कवे, वंशस्थपादा गुरुपूर्ववर्षकाः ।

तारुण्यङ्गैलारतिरङ्गलालसे, तामिन्द्रवंशां कवयः प्रचक्षते ॥” शु० ।

३ । “द्रुतविलम्बितं न्भौ भौ ।” * पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“अयि कृशोदरि यत्र चतुर्थकं, गुरु च सप्तमकं दशमन्तथा ।

विरतिगद्य तथैव सुमध्यमे, द्रुतविलम्बितमित्युपदिश्यते ॥” शु० ।

४ । “तोटकं सः ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“सहृतीयकषष्ठमनङ्गरते, नवमं विरतिप्रभवङ्कुरं चेत् ।

घनपीनपयोधरभारनते, ननु तोटकवृत्तमिदं कथितम् ॥” शु० ।

५ । “प्रमिताक्षरा स्जौ सौ ।” पि० ।

“यदि तोटकस्य गुरु पञ्चमकम्, विहितं विलासिनि तदक्षरकम् ।

रससंख्यकङ्कुरं न चेदबले, प्रमिताक्षरेति कविभिः कथिता ॥” शु० ।

६ । “भुजङ्गप्रयातं यः ।” पि० ।

“यदाद्यश्चतुर्थन्तथा सप्तमं स्यात्, तथैवाक्षरं ऋत्विमेकादशाद्यम् ।

शरच्चन्द्रविह्वलारविन्दे, तदुक्तं कवीन्द्रैर्भुजङ्गप्रयातम् ॥” शु० ।

७ । “वैश्वदेवी मौ याविन्द्रिय ऋषयः ।” पि० ।

“पञ्चाश्वैश्छिन्ना वैश्वदेवी ममौ यौ ।” के० ।

८ । “कुसुमविचित्रा न्यौ न्यौ ।” पि० ।

“नयसहितौ न्यौ कुसुमविचित्रा ।” के० ।

९ । “पुटो नौ स्यौ वसुसमुद्राः ।” पि० ।

“वसुयुगविरतिर्नौ स्यौ पुटोऽयम् ।” के० ।

* पैञ्चम्राज्ञतयन्त्रे द्रुतविलम्बितं सुन्दरीनामीकं, अयि वौ च कवीपराभाषेति ।

१० । “तत् नौ श्री ।” पि० ।

“ललितमभिहितं नौ श्री नामतः ।” परि० ।

११ । बहुसंज्ञका—“चञ्चलाक्षिका नौ रौ ।” पि० ।

पुनर्गाथायां, “गौरी नौ रौ ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“प्रसुदितवदना भवेदौ च रौ ।” के० । “ननररघटिता तु मन्दाकिनी ।” ग० ।

“वसुयुगविरतिर्नौ रौ प्रभा ।” इति मञ्जिनाथः ।

१२ । “स्रग्विणी रः ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“रैश्चतुर्भिर्युता स्रग्विणी सम्भता ।” के० । ‘लक्ष्मीधरा’ च । प्रा० ।

१३ । “जलोद्धतगतिजसौ जसौ रसर्त्तवः ।” पि० ।

“रसैर्जसजसा जलोद्धतगतिः ।” के० ।

१४ । “कान्तोत्पीडा भौ स्मौ ।” पि० ।

१५ । “वाहिनी त्मौ म्याहषिकामशराः ।” पि० ।

१६ । “नवमालिनी न्जौ भ्याविति ।” पि० ।

“वसुसमुद्भेयतिः ।” ह० । “इह नवमालिका नजभयैः स्वात् ।” के० ।

१७ । गाथायां, “वरतनुर्जौ श्री षड्रसाः ।” पि० ।

“भवति नजावथ मालती जरी ।” ग० ।

१८ । गाथायां, “जलधरमाला श्री स्मौ समुद्रवसवः ।” पि० ।

“अम्बराभिर्जलधरमाला श्री स्मौ ।” के० ।

१९ । गाथायां, “ललना भौ स्मौ इन्द्रियर्षयः ।” पि० ।

“पञ्चभिः सप्तभिश्च यतिः ।” ह० ।

२० । ललना—“पञ्चसुनि श्री प्रात् सयुता ललना ।” परि० ।

२१ । चन्द्रवर्त्म—“चन्द्रवर्त्म निगदन्ति रत्नभसैः ।” के० ।

२२ । प्रियंवदा—“भुवि भवेन्नभजरैः प्रियंवदा ।” के० ।

२३ । मणिमाला—“ल्यौ ल्यौ मणिमालाच्छिवा गुह्यवक्रैः ।” के० ।

२४ । ललिता—“धीरैरभाणि ललिता तभी जरौ ।” के० ।

२५ । उज्ज्वला—“ननभरसहिता गदितोज्ज्वला ।” के० ।

२६ । तामरसम्—“अभिनवतामरसं नजजाद यः ।” के० ।

२७ । द्रुतपदम्—“द्रुतपदं भवति नभनयाद्येत् ।” परि० ।

२८ । विद्याधारः—“सर्वे मा यस्मिन् सोयं विद्याधारः स्यात् ।” परि० ।

“चारी कक्षा पाए दिक्षा सव्या हारा, पाप्मा अंता दिक्के कान्ते चारी हारा ।

कृष्णवेष्मामत्ता पत्ता चारीपाप्मा, विष्णाहारा जंप्पे सारा शापारापा ॥” प्रा० ।

२९ । पञ्चचामरम्—“लघुर्गुरुर्वदन्ति पञ्चचामरम् ।” परि० ।

३० । सारङ्गः—“सारङ्गसंज्ञं सङ्गुस्तेस्तकारैस्तु ।” परि० ।

“जं चारि तक्कार संमेष उक्किड्ड, सारंगरूपक सो पिंगले दिह ।

जा तोणि वीसाम संयुक्त पाए छि, या जाणिए कन्ति अस्स भएण ॥” प्रा० ।

३१ । मौक्तिकदाम—“समस्तजमीरय मौक्तिकदाम ।” परि० ।

“पम्मीह्वर चारि पसिद्धह ताम, तितेरह मत्तह मौत्तिकदाम ।

ण पुव्वहि हार ण दिक्खहि अंत, विह्व सप्प भग्गल कप्पण मत्त ॥” प्रा० ।

३२ । मोटकं मोदकं वा—“मोटकनाम समस्तजमीरय ।” परि० ।

“मोटकं छंद विरीच ठविज्जसु, मोदक छंदह णाम करिज्जसु ।

चारिगणा भगणा सुपसिद्धउ, पिंगल जंपइ कित्तिच लुद्धउ ॥” प्रा० ।

३३ । तरलनयनम्—“रविल्लु तरलनयनमिह ।” परि० ।

“यगण लसण कर चउगुण, सुकइ कमल रइ फणि भण ।

तरलयपणि सरस वल्लडु, सवगुज्जण पिरवि करडु ॥” प्रा० ।

३४ । जनेषां चन्द्रां लघुगुरुमी रखाभिर्दक्षते ।

त्रयोदशाक्षरसमहस्रभेदाः ।

७८

वर्णनामानि जगत्याम्	वर्णाणां लघुगुणक्रमः											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
२५ । उज्ज्वला	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२६ । तामरसम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२७ । द्रुतपदम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२८ । विद्याधारः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२९ । पञ्चचामरम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३० । सारङ्गः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३१ । मौक्तिकदाम	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३२ । मोटकं मोदकं वा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३३ । तरलनयनम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

चतुर्थोऽध्यायः ।

सप्तातिच्छन्दांसि । तत्र—

(क) अतिजगत्याम् ।

१ । “प्रहर्षिणी स्त्री चै ग् त्रिकदशकौ ।” पि० ।

“भाष्यञ्चेन्नितयमथाष्टमं नवान्धं, द्वावन्तौ गुरुविरतौ सुभाषिते स्यात् ।
विश्रामो भवति महेशनेत्रदिग्भिर्विज्ञेया ननु सुदति प्रहर्षिणी सा ॥” शु० ।

२ । प्रभावती—

“यस्यां प्रिये प्रथमकमक्षरद्वयं, तुर्यन्तया गुरु नवमन्दशान्तिमम् ।
सान्धं भवेद्यतिरपि चैद्युगग्रहैः, सा लक्ष्यताममृतहते प्रभावती ॥” शु० ।

“एते क्रमात्तभसजसंज्ञका गद्या, गद्यान्ततो यदि निहितो महीपते ।
वेदैर्धैर्भवति यतिश्च शोभना, नागाधिपो वदति तदा प्रभावतीम् ॥”

इति वृत्तरावल्याम् । परन्तु पैङ्गवत्वयस्ये प्राकृतयस्ये वा वृत्तमिदं कुत्रचिन्न इत्यन्ते ।

३ । “रुचिरा उभौ स्जौ ग् चतुर्नवकौ ।” पि० ।

“चतुर्धैरिति रुचिरा जभसजगाः ।” के० ।

४ । गाथायां, बहुसंज्ञका—“कनकप्रभा स्जौ स्जौ ग् ।” पि० ।

“सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“सजसा जगौ च भवति प्रबोधिता ।” ग० ।

५ । “मत्तमयूरं स्तौ यसौ ग् समुद्रनवकौ ।” पि० ।

“वेदैरथैर् स्तौ यसगा मत्तमयूरम् ।” के० ।

६ । “गौरी नौ न्मौ ग् ।” पि० ।

७ । गाथायां, बहुसंज्ञका—“कुटिलगतिर्नौ तौ ग् स्वरत्नवः ।”

पि० ।

“तुरगरसयतिर्नौ ततो गः क्षमा ।” के० ।

“ननततगुरुभिश्चन्द्रिकाश्चर्तुभिः । उत्पलिनीति केचित् ।” ग० ।

“ऋतुमुनियतिर्विद्युद् ननौ तौ गुरुः ।” परि० ।

८ । चञ्चरीकावली—“यमौ रौ विख्याता चञ्चरीकावली गः ।” परि० ।

९ । चन्द्ररेखा—“नसरयुगौ चन्द्ररेखर्तुलोकैः ।” परि० ।

१० । कन्दः—

“धन्वा तूर द्वारा पुषी तूर हारेण, गुरु काह्ला कक्ष एको लघारेण ।

काह्ला कला कंद जंपिज्ज णाएण, भसी होइ चोभगला सख्य दाएण ॥” भ्रा० ।

११ । कन्दुकम्—“इदं कन्दुकं यत्न मेधश्चतुर्भौ गः ।” परि० ।

१२ । जगैश्चतुश्च—“भवति जगैश्चतुश्च नौ जगौ नः ।” परि० ।

- १३ । चण्डी—“नयुगसयुगगुरुभिः किल चण्डी ।” परि० ।
 १४ । उपस्थितम्—“उपस्थितमिदं उसौ त्वौ यदि गुरुः स्वात् ।” परि० ।
 १५ । मञ्जुहासिनी—“जतौ सजौ गो भवति मञ्जुहासिनी ।” परि० ।
 १६ । नन्दिनी कलङ्गसो वा—“इह नन्दिनी सजससैर्गुरुयुतौः ।” परि० ।
 अथ त्रयोदशाक्षरसमष्टानां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दर्शयते । (पृष्ठे च द्रष्टव्यम्) ।

वृत्तनामानि अतिशयव्याम्	वर्णानां लघुगुरुक्रमः											
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
१ । प्रहर्षिणी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
२ । प्रभावती	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
३ । रुचिरा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
४ । कनकप्रभा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
५ । मत्तमयूरम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
६ । गौरी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
७ । कुटिलगतिः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
८ । चञ्चरीकावली	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
९ । चन्द्ररेखा	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१० । कन्दः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
११ । कन्दुकम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१२ । मृगेन्द्रमुखम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१३ । चण्डी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१४ । उपस्थितम्	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१५ । मञ्जुहासिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१६ । नन्दिनी	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१७ । कुटजगतिः	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१८ । तारका	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
१९ । पद्मावली	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—

“सजसाः सगौ च कथितः कलहंसः । सिंहनादः कापि ॥” ग० ।

१७ । कुटजगतिः—“कुटजगतिर्नजौ सप्तर्षु स्तौ गुरुः ।” परि० ।

१८ । तारका—

“ठह आह लङ्ग जुभ पाभ करोजि, गुरु सेल्लजुआ गुरु सेल्लजुआजि ।

पभ अन्तहि पाभ गुरुलुभ किज्जे, सहि तारभ छंदभ णाभ भणोजि ॥” प्रा० ।

१९ । पङ्कावली—

“चामर पङ्कमहि पापगणो भुभ, सल्लचरणगण ठाविभ तं जुभ ।

सोलह कलभ पभ पभ जाणिभ, पिंगल पभणइ पंकभ वालिभ ॥” प्रा० ।

(ख) शर्कय्याम् ।

१ । “वसन्ततिलका रभौ जौ गौ । सिंहीन्नता काश्यपस्य । उडर्षणी सैतवस्य ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“आद्यं द्वितीयमपि चेद्गुरु तच्चतुर्थं, यत्राष्टमञ्च दशमान्यमुपान्यमन्यम् ।

अष्टाभिरिन्दुवदने विरतिश्च षड्भिः, कान्ते वसन्ततिलकं किल तं वदन्ति ॥”

शु० ।

“सिंहीन्नता कापि ।” ग० ।

२ । “असम्बाधा स्तौ न्मौ गाविन्द्रियनवकौ ।” पि० ।

“स्तौ न्मौ गावक्षयहविरतिरसम्बाधा ।” के० ।

३ । “अपराजिता नौ सौ लौ स्वर ऋषयः ।” पि० ।

“ननरसलघुगैः स्वरैरपराजिता ।” के० ।

४ । “प्रहरणकलिता नौ भौ लौ च ।” पि० ।

“ननभनलघुगैः प्रहरणकलिका ।” के० ।

५ । गाथायां, “वरमुन्दरी भजौ स्त्री गौ ।” पि० । इन्दुवदना वा ।

“इन्दुवदना भजस्रगैः सगुरुयुग्मैः ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

- ८ । लोला—“द्विसप्तच्छिदि लोला म्भौ गौ चरणे चेत् ।” के० ।
 ९ । लक्ष्मीः—“लक्ष्मीरन्तविरामा म्भौ तभौ गुरुयुग्मम् ।” परि० ।
 १० । नदी—“ननतजगुरुगैः सप्तयतिर्नदी स्यात् ।” परि० ।
 ११ । नान्दीमुखी—“स्वरभिदि यदि नौ तौ च नान्दीमुखी गौ ।” ग० ।
 १२ । सुपवित्तम्—“द्विननगगिति वसुयति सुपवित्तम् ।” परि० ।
 १३ । कुटिलम्—“युगदिग्भिः कुटिलमिति सभौ न्यौ गौ चेत् ।” परि० ।
 १४ । मञ्जरी—“सजसा यलौ गिति शरश्चर्मञ्जरी ।” * परि० ।
 १५ । प्रमदा—“नजभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ।” * परि० ।
 १६ । कुमारी—“नजभजगैर्गुरुश्च वसुषट् कुमारी ।” परि० ।
 १७ । सुकेसरम्—“नरनरैर्लंगौ च रचितं सुकेसरम् ।” परि० ।
 १८ । चक्रपदम्—“चक्रपदमिह भनननलगुरुभिः ।” परि० ।
 “संभणिश्च चरणगण पलिश्च मुहो, संठविश्च पुण्वि दिश्चवर जुञ्जलो ।
 तं करञ्जल गण पञ्च पञ्च मुणिञ्चो, चक्रपञ्चद्व फणिवद्भवर भणिञ्चो ॥” प्रा० ।
 १९ । वासन्ती—“वासन्तीयं स्यादिह खलु मती न्यौ गौ चेत् ।” परि० ।
 २० । वासन्ती—“मात्तो नो भो गौ यदि गदिता वासन्तीयम् ।” ग० ।

(ग) अतिशर्कय्याम् ।

१ । “मालिनी नौ म्यौ य् ।” पि० ।

“यदाष्टभिः सप्तभिश्च यतिः ।” ह० ।

“प्रथममगुरु षट्कं विद्यते यत्र कान्ते, तदनु च दशमश्चेदक्षरन्तादशाख्यम् ।
 गिरिभिरथ तुरङ्गैर्यत्र कान्ते विरामः, सुकविजनमनोज्ञा मालिनी सा प्रसिद्धा ॥”

श्रु० ।

२ । चन्द्रलेखा—“न्यौ म्यौ यान्थौ भवेतां सप्ताष्टभिश्चन्द्रलेखा ।” के० ।

* मल्लिनाथेन शिष्यपालवधकाव्यस्य चतुर्थाध्यायव्याख्यायां मञ्जरी पद्या-नाम्नीकता, प्रमदा कुररीकता-
 नाभीकता च ।

३ । चित्रा — “चित्रा नामच्छन्दो यस्मिंस्तुल्ययोमास्ततो यौ ।” परि० ।

४ । सारङ्गिका कामक्रीडा लीलाखेलो वा—

“कक्षा दिक्षा सत्ता भन्ते एका हारा पाईआ,

पञ्चाराहा हारा सारंगिका छंदा जाणीआ ।

तीसा मत्ता पाए पाएँ भोईराआ जंपत्ता,

चो छंदा आकिजे किती सूणी मत्ता कंपत्ता ॥” प्रा० ।

“माः पञ्च सूर्यस्यां सा कामक्रीडासंज्ञा ज्ञेया ।” परि० ।

“एकान्यूनौ विद्युन्मासापाटी चेलीलाखेलः ।” ग० ।

५ । “चन्द्रावर्त्ता नौ नौ स् ।” पि० । शशिकला वा ।

“द्विहृतहयलपुंरथ गति शशिकला ।” के० । “स्वरैर्वसुभिश्च यतिः ।” ह० ।

६ । “मालत्तुनवकौ चेत् ।” पि० ।

“स्रगिति भवति रसनवकयतिरियम् ।” के० ।

७ । “मणिगुणनिकरो वस्तृषयः ।” पि० ।

“वस्तृषयतिरिह मणिगुणनिकरः ।” के० ।

८ । प्रभद्रकं सुखेलकं वा—“भवति नजौ भजौ रसहितौ प्रभद्रकम् ।”

के० ।

“मजभजरैर्विराजितमिदं सुखेलकम् ।” परि० ।

९ । मनोहंसो मानसहंसो वा—

“जहिं आइ हत्य शरदं विखवि दिज्जिआ, गुरु एक काहलवेवि तक्कइ किज्जिआ ।

गुरु ठाइ गंधअ हार अन्तइ थपिआ, मणहंस छंद पसिइ पिंगल जंपिआ ॥”

प्रा० ।

“कथयन्ति मानसहंसनाम सजौ जभराः ।” परि० ।

१० । उपमालिनी—“ननतभरकृताष्टस्वरैरुपमालिनी ।” परि० ।

११ । एला—“सज्जना नयौ शरदशयतिरियमेला ।” के० ।

१४ । तूष्कं चामरं वा—“तूष्कं भवेदिदं रजौ रजौ ततश्च रः ।” परि० ।
 “चामरस्य वीसमत्त तिष्ठिमत्त अगला, अठ्ठहार सत्त सार ठाईं ठाईं णिअला ।
 आइअंत हार सार कामिणी सुणिज्जए, अक्खरा दहाइ पंच पिंगले भणिज्जए ॥”
 प्रा० ।

“तूष्कं समानिकापदद्वयं विनास्तिमम् ।” ग० ।

१५ । चन्द्रकास्ता—“चन्द्रकास्ताभिधा रौ स्तौ यो विरमः स्वराष्टौ ।”
 परि० ।

१६ । विपिनतिलकम्—“विपिनतिलकं नसनरेफयुग्मैर्भवेत् ।” परि० ।

१७ । निशिपालकम्—“शंस निशिपालकमिदं भजसनाच्च रः ।” परि० ।
 “हार धर तिस्सि सर दुस्स परितिग्गणा, पंच गुरु दुस्स लहु अंतकत् रग्गणा ।
 एक्क सहि चंदमुहि वीस लहु आणआ, कव्वमण सप्पभण कंद णिसिपालआ ॥”
 प्रा० ।

“भाजसनरैस् खलु सत्तगजगामिनी यामिनौति कापि ।” रामतारणश्रीरामणिष्ठतमिदं वाक्यम् ।

(च) अष्टौ ।

१ । “ऋषभगजविलसितं भौ नौ न्गौ स्वरनवकौ ।” पि० ।

“भौ द्विनगैः स्वरात् खऋषभगजविलसितम् ।” के० ।

२ । गाथायां, “वरयुवती भौ यू न्गौ ।” पि० ।

“भौ रयना नगौ च यस्यां वरयुवतिरियम् ।” परि० । “पादास्ते यतिः ।” ह० ।

३ । गाथायां, “शैलशिखा भौ न्भौ भौ भूतरसेन्द्रियाः ।”
 पि० ।

४ । लीलाऽश्वगतिर्वा—“पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदिचान्धगुरुः ।” परि० ।

“लीलविसेस विआणहु मत्तह वेविसहीं,

पंचउ भग्गण पाअ पआसिअ एरिसही ।

अंतठिआ जह हार सुणिज्जह हे रमणी,

वामण अगला तिस्सि सआ धुअ मत्त सुणी ॥” प्रा० ।

- ५ । मणिकल्पलता—“नजरभमेन गेन च स्वाम्भणिकल्पलता ।” परि० ।
 ६ । वाणिनी—“नजभजरैः सदा भवति वाणिनी गयुक्तैः ।” के० ।
 ७ । गरुडरुतम्—“गरुडरुतं नजौ भजतगा भवेयुर्यदा ।” परि० ।
 ८ । चित्रसंज्ञम्—“चित्रसंज्ञमोरितं रजौ रजौ रगौ च हस्तम् ।” परि० ।
 ९ । चञ्चला वा—“चित्रसंज्ञमोरितं समानिकापदद्वयन्तु ।” ग० ।
 “दिग्भिन्ना सुपक्ष आहं एकतो पञ्चोदराहं,
 हेतु रुच्य पंच चक्र सव्वलो मणोदराहं ।
 अंत किञ्च गंध वंध अक्षराहं सोरुहाहं,
 चंचला विणिग्भिन्ना फणिंद एहु दुल्लहाहं ॥” प्रा० ।

१० । नाराचः पञ्चचामरं वा*—

“शरैर्द जल्य सव्वलो सुपक्ष चक्र दीसए, पइक्क ठाम पंचमे पञ्चा चैजसवीसए ।
 पलसि हार चार सार अंत जस्य बड्डए, पसिद्वए णराउ जंप गंध बंधु अड्डए ॥”
 प्रा० ।

“जरौ जरौ ततो जगौ च पञ्चचामरं वदेत् ।” परि० ।

“प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ।” ग० ।

- ११ । ब्रह्मरूपं—“यस्मिन् सर्वे गा राजन्ते ब्रह्माद्यां तद्रूपं नाम ।” परि० ।
 “जो लोभाणं वड्डे विंवुड्डे विज्जुड्डो हंस ठाणो,
 सुज्जणो णाहो कंदुड्डावे कण्डहे सारत्ताणो ।
 छंदुग्गाअंतो कन्तो वुत्तो सव्वं सोसुम्भाणीओ,
 वन्माणोरुओ छंदो एसो लोभाणं वक्खाणीओ ॥” प्रा० ।

१२ । धोरललिता—“सङ्गथिता भरौ नरनगाश्च धोरललिता ।” परि० ।

१३ । प्रवरललितम्—“यमौ नः सो रो गः प्रवरललितं नाम बोध्यम् ।”
 परि० ।

१४ । मदनललिता—“वेदाङ्गाङ्गैर्मदनललिता मो भो नमनगाः ।” परि० ।

* “लघौ गुरौ निरन्तरे सतीह षोडशाक्षरे, प्रठसठत्तराजकं नराजमेव मन्त्रहे इति ठत्तरबावलो-
 पिङ्गलयोः” रामतारण्यमिरीमथिबा धृतनिर्द बाह्यम् ।

१५ । चकिता—“भः समभनगा यस्यां साष्टच्छिदि इ चकिता ।” परि० ।

१६ । चकिता—“भात् समतनगैरष्टच्छेदे स्यादिह चकिता ।” ग० ।

१७ । अचलधृतिः—“द्विगुणितवसुलघुभिरचलधृतिरिह ।” * ग० ।

१८ । अत्र पौडशास्त्रसमग्रसमग्रानां लघुगुरुक्रमो रेखाभिर्दृश्यते ।

वृत्तनामानि अष्टौ	वर्षाणां लघुगुरुक्रमः															
	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
१ । ऋषभगजविलसितम्																
२ । वरयुवती																
३ । शैलशिखा																
४ । लीलाऽखगतिर्वा																
५ । मणिकल्पलता																
६ । वाणिनी																
७ । गरुडरुतम्																
८ । चित्रसंज्ञम् (परि०)																
९ । चित्रसंज्ञम् (ग०) †																
१० । नाराचः पञ्चचामरं वा																
११ । ब्रह्मरूपम्																
१२ । धीरललिता																
१३ । प्रवरललितम्																
१४ । मदनललिता																
१५ । चकिता (परि०)																
१६ । चकिता (ग०)																
१७ । अचलधृतिः																

* १६ पृष्ठे आख्याताया वीक्षार्याया अभिज्ञेयम् ।

† चक्रज्ञा वा ।

(ङ) अत्यष्टौ ।

१ । “हरिणी न्मौ न्मौ न्मौ गृतुसमुद्रच्छप्रयः ।” पि० ।

“सुसुखि लघवः पञ्च प्राच्यास्ततो दशमान्तिमः,

तदनु ललितालापे वर्णा हृतीयचतुर्थकौ ।

प्रभवति पुनर्यत्रोपात्त्यः स्फुरत्कानकप्रभे,

यतिरपि रसैर्वेदैरश्वैः स्मृता हरिणीति सा ॥” शु० ।

“एतद्वृषभविलसितमित्यपरे ।” ह० ।

२ । “शिखरिणी रमौ न्मौ भौ गतुरुद्राः ।” पि० ।

“यदि प्राचो ऋस्वसुलितकमले पञ्च गुरव-

स्ततो वर्णाः पञ्च प्रकृतिसुकुमाराङ्गि लघवः ।

त्रयोऽन्ये चोपात्त्याः सुतनुजघने भोगसुभगे,

रसैरीशैर्यस्यां भवति विरतिः सा शिखरिणी ॥” शु० ।

३ । “पृथ्वी उप्तौ उप्तौ ल्यौ ग् वसुनवकौ ।” पि० ।

“द्वितीयमलिकुन्तले गुरु षष्ठमद्वादशं,

चतुर्दशमथ प्रिये गुरु गभोरनाभीऋदे ।

सपञ्चदशमान्तिमस्तदनु यत्र कान्ते यतिर्

गिरीन्द्रफणभृत्कुलैर्भवति सुभु पृथ्वीति सा ॥” शु० ।

४ । “मन्दाक्रान्ता न्मौ न्मौ रगौ ग् समुद्रर्तुस्तराः ।” पि० ।

“चत्वारः प्राक् सुतनु गुरवो द्वौ दर्शकादशौ चेत,

सुग्धे वर्णा तदनु कुसुदामोदिनि द्वादशान्थौ ।

तद्वच्चान्थौ युगरसद्वयैर्यत्र कान्ते विरामो,

मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयस्तन्वि तां सङ्गिरन्ते ॥” शु० ।

५ । “वंशपत्रपतितं भौ ग्भौ नौ ग् दिग्दृश्यः ।” पि० ।

“दिक्षुनि वंशपत्रपतितं भरनभनलगैः ।” के० ।

६ । गाथायां, “अतिशायिनी सौ उभौ उगौ ग् दिक्स्वराः ।”

पि० ।

“ससजैरतिशायिनी मता भजपरैर्गुरुभ्याम् ।” परि० । पुनः,

“ससजा भजगा तु दिक्स्वरैर्भवति चित्रलेखा ।” परि० ।

७ । गाथायां, “अवितथं न्जौ भ्जौ जौ ग् ।” पि० ।

“हृयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्हटकम् ।” के० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

८ । गाथायां, “वस्त्रिन्द्रियसमुद्राश्चेत्कोकिलकम् ।” पि० ।

“मुनिगुह्यकार्णवैः कृतयतिर्वद कोकिलकम् ।” के० ।

९ । हरिः—“रसयुगहृययुङ् नौ झौ सो लगौ हि यदा हरिः ।” परि० ।

१० । कान्ता—“भवेत्कान्ता युगरसहृयैर्यभौ नरसा लगौ ।” परि० ।

११ । हारिणी—“वेदत्वैर्भनमयला गच्छेत्तदा हारिणी ।” ग० ।

“वेदाङ्गाश्चैर्भनमयला गच्छेत्तसौ हारिणी ।” परि० ।

१२ । भाराक्रान्ता—“भाराक्रान्ता युगरसनगैर्भौ नरसा लगौ ।” परि० ।

“भाराक्रान्ता मभनरसला गुरुः श्रुतिषड् हृयैः ।” ग० ।

१३ । पञ्चचामरम्—“अवेहि पञ्चचामरं जरौ जरौ जगौ लघुश्च ।” परि० ।

१४ । मालाधरः—“षट्म दिग् विष्मभा तद्वि भूवर्द्धं यप्तिष्ठा,

चरणगण तीक्ष्णो तद्वि भूवर्द्धं दीप्तिष्ठा ।

चमरजुष अमला विमल गंध हारज्जला,

भण्डं फणिसेहरा मुण्डु छंद मालाहरा ।” प्रा० ।

वृत्तनामानि चत्वारि	वर्णानां लघुगुरुक्रमः															
	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~	~
१ । हरिणी	()	()	()	()	()	()	()	()
२ । शिखरिणी	()	()	()	()	()	()	()	()
३ । पृथ्वी	()	()	()	()	()	()	()	()
४ । मन्दाक्रान्ता	()	()	()	()	()	()	()	()
५ । वंशपत्रपतितम्	()	()	()	()	()	()	()	()
६ । अतिशायिनी	()	()	()	()	()	()	()	()
७ । अवितथम्	()	()	()	()	()	()	()	()
८ । कोकिलकम्	()	()	()	()	()	()	()	()
९ । हरिः	()	()	()	()	()	()	()	()
१० । कान्ता	()	()	()	()	()	()	()	()
११ । हरिणी	()	()	()	()	()	()	()	()
१२ । भाराक्रान्ता	()	()	()	()	()	()	()	()
१३ । पञ्चचामरम्	()	()	()	()	()	()	()	()
१४ । मालाधरः	()	()	()	()	()	()	()	()

(च) धृती ।

१ । “कुसुमितलतावेक्षिता मती न्यौ याविन्द्रियर्तुस्वराः ।”

पि० ।

“स्याद्भूतर्त्तुर्लक्ष्मैः कुसुमितलतावेक्षिता मती न्यौ यौ ।” के० ।

२ । क्रीडाचक्रम्—“ज इदासणा एकगत्वा सुहावेह पाएहिं पाए,

तवसा दहाभट सोहेइ दत्ता सुठाए सुठाए ।

दहा तिखिगुणा जहिं सब्बला होइ मत्ता सुपाए,

फणिंदा भणंता किलाचक्र छंदो शिवदाइ जाए ॥” प्रा० ।

“इदं क्रीडाचक्रं सदीर्घं समस्तैर्यकारैः समेतम् ।” परि० ।

- ३ । सिंहविस्फूर्जितम्—
 “तद्भूतत्वखैर्मौ भौ विरतिश्चेत् सिंहविस्फूर्जितं यौ ।” परि० ।
- ४ । मञ्जीरम्—“कुंतीपुत्रा तिस्रा दिव्य मन्था संठइ एकापाए,
 हाराहत्या दिज्जे कंकण गंधा संठवि जुगा जाए ।
 चारीहारा भव्वाकारउ पात्रा भंतहि संठीआए,
 सप्पारात्रा सुद्धाकाअउ जंप्पे पिंगल मंजीराए ॥” प्रा० ।
- ५ । चन्द्रलेखा चित्रलेखा वा—
 “वेदाङ्गान्तैर्मभनययुगैः स्यादियं चन्द्रलेखा ।” परि० ।
 “मन्दाक्रान्ता नयुगलजठराः कोर्त्तिता चित्रलेखा ।” ग० ।
- ६ । केसरम्—“अर्थाश्चाखैर्मभनययुगैर्वृत्तं मतं केसरम् ।” परि० ।
- ७ । नन्दनम्—“शिवतुरगैस्तु नन्दनमिदं नजौ भजौ रहयम् ।” परि० ।
- ८ । लता—“भवति नयुगलं रभौ रौ दशभिर्गजैर्लता ।” परि० ।
- ९ । लालसा—“सैका वसुविरतिस्तनौ रैश्चतुर्भिर्युता लालसा ।” परि० ।
- १० । गाथायां, “नाराचकं नौ रौ रौ ।” पि० ।
 “दशभिरष्टभिश्च यतिः ।” ह० । महामालिका वा ।
 “यदि ह नयुगलं ततो वेदरेफैर्महामालिका ।” परि० ।
- ११ । गाथायां, “विबुधप्रिया सौ जौ भौ वसुदिशः ।” पि० ।
 “अष्टदिग्भिरियं रसौ जयुगं भरौ विबुधप्रिया ।” परि० । चञ्चरोति प्रा० ।
- १२ । हरनर्त्तनम्—
 “सौ जजौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरनर्त्तनम् ।” परि० ।
- १३ । हरिणभुतम्—
 “मात् सो जौ भरसंयुतौ करिवाणखैर्हरिणभुतम् ।” परि० ।
- १४ । शार्ङ्गललितम्—
 “सूर्याङ्गैर्मग्नः सजौ स्तसयुतौ शार्ङ्गललितम् ।” परि० ।

* “नपरलघुयुता” इति ताराणावधत्तः पाठः ।

१५। शार्ङ्गलम्—“शार्ङ्गलं वद मासषट्कयति मः सो जसौ रो मञ्चेत् ।”
परि० ।

अथ अष्टादशाक्षरसमूहानां लघुगुरुक्रमी रेखाभिर्दर्शयते । (पृष्ठे च द्रष्टव्यम्) ।

[illegible]

१६ । सुधा—“सुधा तर्कैस्तर्कैर्भवति ऋतुभिर्यो मो नसतसाः ।” परि० ।

१७ । चित्रलेखा—

“वर्णाश्रैर्मननततमकैः कीर्तिता चित्रलेखेयम् ।” परि० ।

१८ । चलम्—

“श्री ग्जी श्री चेचलमिदमुदितं युगैर्मनिभिः स्वरैः ।” परि० ।

१९ । हीरकम्—“हीरकमुदितं भसनजनैरिह रगणोऽन्ततः ।” परि० ।

२० । भ्रमरपदकम्—

“भाद्रनना नसौ भ्रमरपदकमिदमभिहितम् ।” परि० ।

२१ । अश्वगतिः—

“पञ्चभकारयुताऽश्वगतिर्यदि चान्यसरचिता ।” परि० ।

(छ) अतिष्ठती ।

१ । “शार्दूलविक्रीडितं न्सौ न्सौ तौ गादित्यक्तप्रयः ।”

पि० ।

“आद्यं यत्र गुरुत्रयं प्रियतमे षट्स्ततश्चाष्टमं,

सन्त्येकादशतस्तयस्तदशु चेदष्टादशाद्यान्तिमाः ।

मार्त्तण्डैर्मुनिभिश्च यत्र विरतिः पूर्णेन्दुविम्बानने,

तद्वत्तं प्रवदन्ति काव्यरसिकाः शार्दूलविक्रीडितम् ॥” शु० ।

२ । विम्बम्—

“वृत्तं विम्बास्थं शरमुनितुरगैर्गतीं न्सौ ततौ चेहुरुः ।” परि० ।

३ । गाथायां, “विस्मिता य्मौ न्सौ रौ ग्रसर्त्तुस्वराः ।” पि० ।

“रसर्त्तुस्वैर्यमौ न्सौ ररगुरुयुता मेघविस्फूर्जिता स्यात् ।” परि० ।

४ । छाया—“भवेत्सैव छाया तयुगगयुता स्याद्वादशान्ते यदा ।” ग० ।

५ । “इयं छाया स्याता ऋतुरसहयैर्यो मनसा भौी गुरुः ।” परि० ।

६ । पुष्पदाम—

“भूताश्चाश्चान्तं मतनसररगैः कीर्तितं पुष्पदाम ।” परि० ।

११ । पञ्चचामरः—

“नयुगलगलघू निरन्तरी यदा स पञ्चचामरः ।” परि० ।

१२ । चन्द्रमाला—“ठडभ दिभवरजुभल मज्झ करभल करहिं,
पुणवि दिभवरजुभल मज्झ करभल करहिं ।
सरसगण विमलजइ सुखि ठरइ मणगइ,
विमलमइ उरभकइ चंदमल कहइ सइ ॥” प्रा० ।

१३ । धवलाङ्गः—“पलइ वसुलहु जुभल विमलमइ महिभले,
ठइभ ठइ रमणगति सभण पभ पभ तले ।
दिभगण चउ पभहं भणि फणिवइ णियमही,
करभ सगण सरि सउ ससिवभणि धवलही ॥” प्रा० ।

१४ । शम्भुः—“भवलोभाणं भण सुच्छंदं मणमज्झे सुक्खं संवुत्तं,
सुपिअं अंते धरि हय्यो दिज्जहु कतीपुत्तं संजुत्तं ।
गणअग्गा दिज्जहु एअं किज्जहु अंते सत्ता हारा जं,
इअ वत्तीसाणअ मत्ता पाअहि छंदो संभू णामोअं ॥” प्रा० ।

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ सप्त कृतयः । तत्र—

(क) कृतौ ।

१ । “ग्लिति वृत्तम् ।” पि० । “पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“वीरजो गलौ भवेदिहृदयेन लक्षणेन वृत्तं नाम ।” के० ।

साहेतिकं लक्ष्यम्—(१० (—)) । पैङ्गलप्राकृतयमे उक्तं गणकानामोक्तम् ।

२ । “सुवदना स्त्री भनौ य्भौ ल्नाष्टषिस्वरर्त्तवः ।” पि० ।

“ज्ञेया सप्ताष्टषड्भिर्मरभनययुता भौ गः सुवदना ।” के० ।

सा—{४ (—), —, २ (—), ६ (—), २ (—), २ (—), —} ।

३ । सुवंशा —

“ख्याता पूर्वैः सुवंशा यदि मरभनास्तद्वयं गो गुरुच ।” परि० ।

सा—{४ (—), —, २ (—), ५ (—), २ (— —), २ (—)} ।

४ । शोभा—“रसैरश्वैरश्वैर्यमननततगैर्गेन शोभेयमुक्ता ।” परि० ।

सा—{—, ५ (—), ६ (—), २ (— —), २ (—)} ।

५ । मत्तेभविक्रीडितम्—

“सभरा स्त्री यलगास्त्रयोदशयतिर्मत्तेभविक्रीडितम् ।” परि० ।

सा—{२ (—), २ (—), २ (—), — —, २ (—), २ (—), —, २ (—), — —} ।

६ । गीता—“जइ आइ हल्य णरेद विण्वि पाअ पंचह जोहलो,

जहिं ठाईं छट्ठि हल्य दिस्सइ सह अंतह णेउरो ।

सुह छंद गीअउ मुद्धि णीअउ सव्व लोअहि जाणिओ,

कह सिद्ध सिद्धउ दिद्ध दिद्धउ पिंगलेण वखाणिओ ।” प्रा० ।

“सगणो जयुग्मभरैः स्तगैः कथिता बुधैरिह गीतिका ।” परि० ।

सा—{४ (— — — —)} ।

(ख) प्रकृती ।

१ । “स्रग्धरा स्त्री भौ यौ य् त्रिःसप्तका ।” पि० ।

“चत्वारो यत्र वर्णाः प्रथममलघवः षष्ठकः सप्तमोऽपि,

द्वौ तद्वत् षोडशादौ स्रग्मदतिलके षोडशान्त्यौ तथान्त्यौ ।

रश्मास्तथोक्ता कास्ते मुनिमुनिमुनिभिर्दृश्यते चेद्विरामो,

बाले वन्द्यैः कवीन्द्रैः सुतनु निगदिता स्रग्धरा सा प्रसिद्धा ॥” शु० ।

सा—{४ (—), — — —, ५ (—), २ (— — —)} ।

३ । गाढायां, शशिवदना बहुसंज्ञका—

“शशिवदना ग्जौ भ्जौ ज् औ रुद्रदिशः ।” पि० ।

“सलिलनिधिर्भवेदिह नजौ भगणो जगणास्त्रयश्च रः ।” परि० ।

“नजभजजा जरौ यदि तदा गदिता सरसी कवीश्वरैः ।” ग० ।

“सिंहकमिदमन्यव” इति रासतारणशिरोमणिधृतम् ।

सां—{४ (—), —, —, २ (—), ३ (—), —, —} ।

३ । नरेन्द्रः—“आइहि जत्य पाश्चगण पञ्चलिभ जोहल अंत ठवीजे,
काहल सह गंध इस दिभगण कंकण ताह करीजे ।
सहइ एक मेरि चलु णरवइ फुकहु सकल सुभवा
चामर जुग अंत जहिं पञ्चलिभ एह णरेंदउ कव्वा ॥”

प्रा० ।

सां—{—, —, —, ७ (—), २ (—), —, —} ।

(ग) आकृतौ ।

१ । “मद्रकं भौ नौ नौ गौ दिगादित्याः ।” पि० ।

“भौ नरना रनावथ गुरुर्दिगर्कविरमं हि भद्रकमिदम् ।” को० ।

सां—{—, —, —, २ (—), —, —, ३ (—), —} ।

२ । मदिरा—

“सप्तभकारकतावसितौ सगुरुः कविभिः कथिता मदिरा ।” परि० ।

“सप्तभकारयुतैकगुरुर्गदितेयमुदारतरा मदिरा ।” ग० ।

सां—{७ (—), —} ।

३ । “लालित्यं भुजगेन्द्रेण भाषितमेतच्चेन्नसरस्सजनगुभिः ।” परि० ।

सां—{१ (—), —, —, —, —, २ (—), —, ४ (—), —} ।

४ । हंसी—“विष्णूमाला पाए पाए तिष दिभगण तह बहुगुणयुता,
अंते कक्षा सुखा वक्षा भणइ फणिवइ कविवर गजुगा ।

अं बत्तीसा मत्ता थळे पञ्च पञ्च पञ्चलिभ खड्गुगु सीहा,

एसा हंसी णामा छंदो सप्तखड्गुभण मणहणइ मोहा ॥” प्रा० ।

“मौ गौ नाखत्वारो गो गो भवति वसुभुवनयतिरिति हंसी ।” परि० ।

सं—{८(—), १२(—), —} ।

५ । महास्रग्धरा—

“सजता नसौ ररौ गः फणितुरगह्यैः स्यान्महास्रग्धराख्या ।” परि० ।

सं—{—, —, —, ६(—), २(—), —} ।

(घ) विज्ञतौ ।

१ । “अप्रवललितं न्जौ भ्जौ भ्जौ भ्जौ गुद्रादित्याः ।” पि० ।

“यदि ह नजौ भजौ भजभलगास्तदाखललितं हरार्कयतिमत् ।” के० ।

“नजभजभा जभौ लघुगुरु बुधैस्तु गदितयमद्रितनया ।” ग० ।

सं—{१(—), २(—), —, —} ।

२ । “मत्ताक्रीडा मौ त्रौ नौ नौ ग्वसुपञ्चदशकौ ।” पि० ।

“मत्ताक्रीडा मौ त्रौ नौ नलिनि भवति वसुशरदशयतिथुता ।” के० ।

“मत्ताक्रीडं वस्त्रिष्याशायति मयुगगयुगमनुलघुगुरुभिः ।” ग० ।

सं—{८(—), १४(—), —} ।

३ । सुन्दरिका—

“जहि आइहि हत्या करअल तत्या पाअ लङ्ग जुअ कस गणा,

ठवि चामरअं काहलजुअ वंका सल्ल पइल्लिअ वेवि गणा ।

पअ अंतहि सको गण पभणिज्जे तेइसवस पमाण किआ,

इअ मत्तहि पोमावइ पभणिज्जे वसहि सुंदरिआ भणिआ ॥” प्रा० ।

“इह सुन्दरिका पिङ्गलमुनिनोक्ता सद्यतो भसता जलभगाः ।” परि० ।

सं—{१(—), —, ४(—), २(—), २(—)} ।

(ङ) सङ्गतौ ।

१ । “तन्वी रतौ न्सौ भौ न्याविन्द्रियस्वरमासाः ।” पि० ।

“भूतमुनौनैर्यतिरिह भतनाः रभौ भनयाद्य यदि भवति तन्वी ।” के० ।

सं—{—, —, ६(—), —, ६(—), —} ।

२ । किरीटम्—

“ठावडु आइहि सकगणा तह सन्न विसज्जहु वेवि तहा पर,
 गेउर सह जुअं तह गेउरण परिवारह भव्व गणा कर ।
 काहल जुगल अंत ठविज्जसु एपरि चौविह वस पआसहु,
 वतिस मत्त पअप्पअ लिक्खहु अठ भआर किरीट विसेसहु ॥” प्रा० ।
 “नाम किरीटमिदं भगणा यदि पिङ्गलनागमुनीन्द्रमतं किल ।” परि० ।

सं—{= (—)} ।

३ । दुर्मिलम्—

“दुमिलाइ पआसहि वस विसेसहि दीस फणींदह चारुगणा,
 भणु मत्त वतीसह जाणिअ सेसह अठह ठामठई सगणा ।
 गण अश ण दिज्जह कित्ति लहिज्जह लज्जइ दोस अणेअ करी,
 कइ तीणि विसामहि पाअहि पाअहि ताकर अठ छउ इहहो ॥” प्रा० ।
 “सगणैरिह वृत्तवरं वसुभिः किल दुर्मिलमुक्तमिदं कविभिः ।” परि० ।

सं—{= (—)} ।

(च) अभिक्रतौ ।

१ । “क्रौञ्चपदा भमौ स्मौ नौ नौ ग् भूतेन्द्रियवस्तृषयः ।”

पि० ।

“क्रौञ्चपदा भमौ स्मौ ननना ग्गाविषुशरवसुनिविरतिरिह भवेत् ।” के० ।

सं—{१ (—) —, १४ (—), —} ।

(छ) उत्कृता ।

१ । “भुजङ्गविजृम्भितं मौ त्रौ नौ सौ लगौ वसुरुद्रक्तृषयः ।”

पि० ।

“वस्त्रोशाश्चच्छेदोपेतं समतनयुगनरसलगैर्भुजङ्गविजृम्भितम् ।” के० ।

सं—{= (—), १० (—), —, १ (—) —} ।

२ । “अपवाहको ङी नौ नौ ङ्गी गौ नवर्तुरसेन्द्रियाणि ।”

पि० ।

“मो नाः षट् सगगिति यदि नवरसरसशरयतियुतमपवाहाख्यम् ।” के० ।

सां—(१ (—), २० (—), ३ (—)) ।

षष्ठोऽध्यायः ।

—००—

अथ दण्डकजातयः ।

१ । “दण्डको नौ रः । २ । प्रथमश्चण्डवृष्टिप्रपातः ।

३ । अन्यत्र रातमाण्डव्याभ्याम् । ४ । शेषः प्रचित इति ।”

पि० ।

१ । “यत्र पादे द्वौ नकारौ रेफाश्च सप्त भवन्ति दण्डको नाम सः ।

२ । यः सप्तविंशत्यक्षरपादः प्रथमो दण्डकः, स चण्डवृष्टिप्रपातो नाम ।

३ । रातमाण्डव्याभ्यामृषिभ्यामन्यत्रास्त्राभिधानमेतदेव ताभ्यां पुनरन्यैव संज्ञा कृतास्य वृत्तस्य । ४ । इतश्चण्डवृष्टिप्रपातादूर्ध्वं दण्डकप्रस्तारः प्रचित इति संज्ञां लभते; पूर्वमेकौकाक्षरक्रमेण छन्दसां वृद्धिरुक्ता, इदानीन्तु रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वृद्धिः । अत्र पादान्ते यतिः ।” ह० ।

“यदिह नयुगलं ततः सप्त रेफास्तदा चण्डवृष्टिप्रपातो भवेद्दण्डकः ।” के० ।

२ । “प्रतिचरणविहङ्गरैफाः स्युरर्णार्णवव्यालजीमूतलीलाकरोहाम-
शङ्खादयः ।” के० । अत्र—

“आदिपदात् क्रमेण चारामः, संधामः, सुरामः, वैकुण्ठः, सारः,

कासारः, विसारः, संहारः, मोहारः, मन्दरः, वेदारः, चासारः, सत्कारः,
संस्कारः, माकन्दः, मोविन्दः, सानन्दः, सन्दोहः, चानन्द इत्येते आह्वाः ।”
परि० ।

३ । “प्रचितकसमभिधो धीरधीभिः स्मृतो दण्डको नहयादुत्तरैः
सप्तभिर्यैः ।” ग० ।

इवितक इति पाठ एसियातिक-समितिसं-हसलिखित-पुस्तके ।

४ । “नयुगगुरुयुगेवं यकाराः कवीच्छानुरोधासदा यत्र वक्ष्यन्त
एषोऽपरो दण्डकः पण्डितैरोरितः सिंहविक्रान्त नाम ।” परि० ।

५ । “यकारैः कवीच्छानुरोधाम्निवहैः प्रसिद्धो विशुद्धोऽपरो दण्डकः
सिंहविक्रीडनाम ।” परि० ।

६ । “यत्र रेफान् कविः स्वेच्छया पाठसौकर्यसापेक्षया रोपयत्येष
धीरैः स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीलाकरः ।” परि० ।

“यत्र रेफः परं स्वेच्छया गुम्फितः स स्मृतो दण्डको मत्तमातङ्गलीला-
करः ।” ग० ।

७ । “सगणः सकलः खलु यत्र भवेत् तमिह प्रवदन्ति बुधाः कुसुम-
स्तवकम् ।” परि० ।

८ । “स्वेच्छया रजौ क्रमेण सन्निवेशयत्युदारधीः कविः स दण्डकः
स्मृतो जयत्यशोकमञ्जरी ।” परि० ।

“यत्र दृश्यते गुरोः परो लघुः क्रमात् उच्यते बुधैरशोकपुष्पमञ्जरीति ।”

ग० ।

९ । “लघुर्गुरुः क्रमेण यत्र बध्यते सुधीभिरिच्छया स दण्डकस्त्वनङ्ग-
शेखरः स्मृतः ।” परि० ।

“लघुर्गुरुर्निजेच्छया यदा निवेश्यते तदैव दण्डको भवत्यनङ्गशेखरः ।”

ग० ।

१० । “‘स्वाद्भिन्नकृत् शुभदः क्षितिपक्षसमुद्रनगादिकपञ्चगतीऽथ
विभवविभर्तुः ।’ इति दीपिकायां भुजङ्गविलासाभिधानदण्डकः ।”

११ । “चन्द्रः शुभोऽर्कात् त्रिकालाद्रिदन्तावलाशाशिवस्थसितः स्वात्
 कुरामर्तुगाशाशिवस्थः ।’ इति दीपिकायां कामवाणाभिधानमाला-
 दण्डकः ।” रामतारणशिरोमणिना धृतौ इमौ द्वौ दण्डकौ ।

१२ । पैङ्गल-प्राज्ञतयस्यै स्वयम्योक्तदण्डकजातितः विभिन्ने द्वे षड्विंशत्यधिकाक्षर-समष्टौ व्याख्याते ।

१ । साणूरम्—

“कण्ठेक पदम् दिश सरस पञ्चह्र धुञ्च पञ्चह्र पलिञ्च तह्र ठविञ्च वरं,
 सङ्गूर सुभणि मणहरणि रञ्चणि पङ्गुवञ्चणि कमल-दल-णञ्चणि वरं ।
 वत्तीस मतह्र पञ्च पञ्च ठवह्र पञ्चणिञ्च तह्रम करञ्चल दिञ्चगणञ्च,
 मत्ता पल सुललिञ्च छउ चउकल किञ्च कइवर दिणञ्चरं भुञ्चपञ्चञ्च ॥” प्रा० ।

सा—(— —, २६ (—), —)=३२ मात्राः ।

२ । विभङ्गी—

“सव पञ्चहि पदम् भण दहञ्च सुपिञ्चगण भगणा तह्र अंता गुरु
 जुगा हत्ता अन्तात्ता,
 पुण विञ्च गुरुजुञ्च लहुजुञ्च लहुजुञ्च वलञ्च जुञ्चल कर जंपद
 णाञ्चाकइराञ्चा सुंदरकाञ्चा ।
 पञ्च पञ्च तलहि करहि गञ्चगमणि ससिवञ्चणि चालिस मत्ता कइ
 कर जुत्ता एहु निरुत्ता,
 गुणि गण सव पञ्च वसु रसु जुञ्च सउ पञ्च पञ्चलिञ्च त्तिभंगी सुहसंगी
 सज्जणसंगी ॥” प्रा० ।

अथ लिपिकरप्रमादी स्फुटं प्रतीयते ।

सा—(२० (—), — —, — —, — —, — —)=४२ मात्राः (?) ।

इति घोषकृते छन्दःसारसंग्रहे समष्टतमेदी नाम तृतीयोऽंशः ।

चतुर्थोऽंशः ।

अथ तावच्छब्दांसि पुनरन्यथा श्रेणीविभागेन समासतो व्याख्यायन्ते ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ दश शुद्धा वर्गाः ।

“वृत्तं सममर्द्धसमं विषमञ्च ।” पि० ।

अत्र समवृत्तमेकादशवर्गेषु विभज्यते । तत्र शुद्धा दश, मिश्रश्चैकः ।
तेषु—

(क) गुर्वक्षरवर्गः । पाश्चात्यनाम Spōndēē.

१ । श्रीरिकाक्षरा, यथा—“घोस्ते, भायात् ।”

२ । स्त्री द्व्यक्षरा, यथा—“गोपस्त्रीभिः, कृष्णो रमे ।” ग० ।

३ । ताली नारी वा त्र्यक्षरा, यथा—

“तुङ्गाणं, अङ्गाणं । चंडेसो, रक्खेसो ॥” प्रा० ।

४ । तीर्णा कन्या वा चतुरक्षरा, यथा—

“जात्रा मात्रा, पुत्ता धुत्ता । इस्से जाणी, किक्खे जुत्ता ॥” प्रा० ।

५ । सम्प्रोद्धा पञ्चाक्षरा, यथा—

“उहंडा चंडो, दूरित्ता खंडो । तेलोक्का सोक्खं, देज ने मोक्खं ॥” प्रा० ।

६ । शेषा, विद्युल्लेखा, वाणी वा षडक्षरा, यथा—

“जुळ्ळंतो उहामे, कालिक्का संगामे ।

णञ्चंतो संहारो, दूरित्ता हम्मारो ॥” प्रा० ।

७ । श्रीर्वरूपं सप्ताक्षरं, यथा—

“चंदा कुंदा एकासा, हारा ह्रीरा वा हंसा ।

जे जे खेत्ता विखीभा, तुझा किस्ती जिखीभा ॥” प्रा० ।

८ । विद्युन्मालाष्टाक्षरा, यथा—

“विद्युन्मालालीलान् भोगान्, सुक्ता सुक्ती यत्रं कुर्यात् ।

ध्यानीत्यत्रं निःसामान्यं, सौख्यं भोक्तुं यद्याकाङ्क्षेत् ॥” ह० ।

९ । रूपमाली नवाक्षरा, यथा—

“जं णखे विज्जू मेहं धारा, पपुफुल्ला णीवा सहे मोरा ।

वीअंता मंदा सीभा वाभा, कपंता काभा कंता णाभा ॥” प्रा० ।

१० । मालतीमाला एकादशाक्षरा, यथा—

“ठामा ठामा हत्थी जूहा पेक्खीभा, णाई मेहा मेरु सिंगे देखीभा ।

वीरा हत्था अगे खग्गा वज्जुंता, णाई विज्जू मेहा मज्जे णखंता ॥” प्रा० ।

११ । विद्याधारी द्वादशाक्षरः, यथा—

“जासू कंठे वोसा दिग्धा सीसे गंगा, णाआराभा किज्जे हारा गोरी अंगा,

गळ्ये रामा मारुकामा लिज्जे किस्ती, सोज देज मोक्खा देज अज्जा भस्ती ॥”

प्रा० ।

१२ । लीलाखेलः कामक्रीड़ी वा पञ्चदशाक्षरः, यथा—

“‘मा कान्ते पक्षस्यान्ते पर्याकाशि देशेऽस्त्राशीः,

कान्तं वन्नं वत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा रात्री चेत् ।

क्षुत्क्षामः प्राटंखेतखेती राहुः क्रूरः प्राथगत,

तस्मादध्वान्ते हृष्येस्यान्ते शय्येकान्ते कर्त्तव्या ॥’

इति कण्ठाभरणः ।” ग० ।

१३ । ब्रह्मरूपं षोडशाक्षरं, यथा—

“उभयता जोहा उठ्ठे कीहा भोल्या भोली जुळ्ळता,

मिळ्ळता रेभा लाई दंभा अया अयी जुळ्ळता ।

भक्ताका सक्ता द्विष्टे कण्ठा मत्या पिष्टी षष्ठंता,
यं समा मया जाय अया लुहा उहा डेरंता ॥” प्रा० ।

(ख) लघुचरवर्गः । पाश्चात्ये Pyrrhic and Tribräch.

१ । एकाक्षरोदाहरणं—“कति तव ।”

२ । मधु इष्वरं, यथा—“इर इर । मम मल ॥” प्रा० ।

३ । कमलस्यचरः, यथा—“भ्रमर विहर । कुसुममधुनि ॥” प्रा० ।

४ । यमकं पञ्चाक्षरं, यथा—

“पवण वह, सरिर सह । मृषण हण, तवह मण ॥” प्रा० ।

५ । दमनकं षड्क्षरं, यथा—

“कमलवभ्रणि, अभिभ्रवभ्रणि । तरुणि घरिणि, मिलइ सुपुणि ॥” प्रा० ।

६ । तरलनयनं द्वादशाक्षरं, यथा—

“कमलवभ्रण तिणभ्रण हर, गिरिवरसभ्रण तिसुलधर ।

ससह्रतिलभ्र पलभ्रकर, वितरहि महु अभिमत वर ॥” प्रा० ।

७ । अचलधृतिर्गीत्यार्या वा षोडशाक्षरा, यथा—

“तरणिदुहिद्वतटरुचिरतरवसति-रमरमुनिसुखजनविहितगुतिरिह ।

मुररिपुरभिनवजलधररुचितगु-रचलधृतिरुदयति सुलतिहृदि खलु ॥” ग० ।

(ग) समानोवर्गः । पाश्चात्यनाम Tröchéē.

“म्लिति समानी ।” पि० । सां (— —) ।

१ । सारो इष्वरः, यथा—“संसु एउ । सुकु देउ ॥” प्रा० ।

२ । धारि चतुरक्षरा, यथा—

“देउ देउ, सुभ देउ । जासु सीस, चंद दीस ॥” प्रा० ।

३ । समानी अख्यलघुविहीनसप्ताक्षरा, यथा—

“कंजरा चलंतभा, पलभा पलंतभा ।

कुम्भपिठिकं पप, धूलि सूर भंपप ॥” प्रा० ।

४ । समानिका मल्लिका वाऽष्टाक्षरा, यथा—

“यस्य कृष्णपादपद्ममस्ति वृत्तङ्गागसम् ।

धोः समानिका परेण नोचितात्र मत्सरिण ॥” ग० ।

५ । श्येनी अन्धलघुहीनैकादशाक्षरा, यथा—

“क्रूरदृष्टिरायताग्रनासिका, चञ्चला कठोरतीक्ष्णनादिनी ।

युक्ताक्षिणी सदाभिषमिया, श्येनिकेव सा विगर्हिताङ्गना ॥” ह० ।

६ । चामरन्तूणकं वान्धलघुहीनपञ्चदशाक्षरं, यथा—

“सा सुवर्णकेतकं विकाशि भृङ्गपूरितम्,

पञ्चवाणवाणजालपूर्णहेमतूणकम् ।

राधिका वितर्क्य माधवाद्य मासि माधवे,

मोहमेति निर्भरं त्वया विना कलानिधे ॥” ग० ।

“कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण रक्ष माम्,

कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण कृष्ण पाहि माम् ।” इति चैतन्यः ।

“एहि एहि देहि देहि देवि रक्तदन्तिके,

भारताय कातराय कृष्णभक्तिमन्तिके ।” भारतचन्द्रः ।

७ । चञ्चला चित्रसंज्ञं वा षोडशाक्षरं, यथा—

“विद्रुमारुणाधरौष्ठशोभिवेणुवाद्यहृष्ट-वक्त्रवीजनाङ्गसङ्गजातमुग्धकण्ठकाङ्ग ।

त्वां सदैव वासुदेव पुण्यलभ्यपादसेव, वन्यपुष्पचित्रकोश संस्मरामि गोपवेश ॥”

ग० ।

८ । वृत्तं गण्डका वा विंशत्यक्षरा, यथा—

“जन्तुमात्रदुःखकारि कर्म निर्मितं भवत्यनर्थहेतु,

तेन सर्वमात्मतुल्यमीक्षमाण उत्तमं सुखं लभस्व ।

विद्धि बुद्धिपूर्वकं ममोपदेशवाक्यमेतदादरेण,

वृत्तमेतदुत्तमं महाकुलप्रसूतजन्मनां हिताय ॥” ह० ।

९ । अशोकपुष्पमञ्जरीनामदण्डकोऽष्टाविंशत्यक्षरो तदधिकाक्षरो वा,

यथा—

“मूर्ध्नि चारुचम्पकस्रजा सलीलवेष्टनं लसन्नवङ्गचारुचन्द्रिका कचेषु,
कर्णयोरशोकपुष्पमञ्जरीवतंसको गले च काम्तकेशरोपल्लमदाम ।
फुल्लनागकेशरादिपुष्परङ्गरूपणं तनौ विचित्रमित्युपात्तवेश एष,
केशवः पुनातु नः सुपुष्पभूषितः समूर्त्तिमानिवागतो मधुर्विहर्तुमत्र ॥” ग० ।

(घ) प्रमाणीवर्गः । पाञ्चास्यनाम Iāmbus.

“ल्लिति प्रमाणी ।” पि० । सां (—) ।

१ । मही द्यक्षरा, यथा—“सई उमा । रखो तुमा ॥” प्रा० ।

२ । नगानी चतुरक्षरा, यथा—

“सरस्सई, पसस्सिहो । कइत्तभा, फुरंतु ते ॥” प्रा० ।

३ । प्रमाणिका नगस्वरूपिणी वाष्टाक्षरा, यथा —

“णिसुंभ-सुंभ-खंडिणी, गिरीस-गेह-मंडिणी ।” प्रा० ।

४ । पञ्चचामरस्य द्वादशाक्षरस्य उत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

५ । नराजं पञ्चचामरं वा षोडशाक्षरं, यथा—

“सुरद्रुमूलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते, लसद्वितानभूषिते सलीलविभ्रमालसम् ।
सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर-स्फुरत्समीरवीजितं सदाद्युतं भजामि तम् ॥”
ग० ।

६ । पञ्चचामरस्य सप्तदशाक्षरस्य उत्तरत्नाकरपरिशिष्टे लक्षणमेव दृश्यते ।

७ । अनङ्गशेखराख्यदण्डकोऽष्टाविंशत्यक्षरस्तदधिकाक्षरो वा, यथा—

“उदेत्यसौ सुधाकरः पुरो विलोकयाद्य राधिके विजृम्भमाणगौरदोधितिः,
रतिस्वहस्तनिर्म्मितः कलाकुतूहलेन चारुचम्पकैरनङ्गशेखरः किमु ।
इति प्रमोदकारिणीं प्रियाप्रसादलक्षणां गिरं समुन्निरन् मुरारिरङ्गताम्,
प्रदोषकालसङ्गमोक्षसम्भना मनोन्नकोलिकौतुकी करोतु नः कृतार्थताम् ॥”
ग० ।

(ङ) यमक्षवर्मः । सां (— — —) ।

१ । यशो ब्रह्मरा, यथा—“भवापी हसंती । दुरितं हरंती ॥” प्रा० ।

२ । शङ्खनारी सोमराजी वा षडक्षरा, यथा—

“हरे सोमराजी-समा ते यशःश्रीः । जगन्मण्डलस्य स्थितमन्त्रकारम् ॥”

ग० ।

३ । भुजङ्गप्रयातं द्वादशाक्षरम्, यथा—

“युरः साधुवद्भाति मिथ्याविनीतः, परोक्षे करोत्यर्थनाशं हताशः ।

भुजङ्गप्रयातोपमं यस्य चित्तम्, त्यजेत्तादृशं दुश्चरित्वं कुमितम् ॥” ह० ।

तथा च महानिर्वाणतन्त्रे,

“त्वमेकं शरणं त्वमेकं वरेण्यं, त्वमेकं जगत्कारणं विश्वरूपम् ।

त्वमेकं जगत्कर्तृ पादं प्रहर्तुं, त्वमेकं परं निखलं निर्विकल्पम् ॥

भयानां भयं भीषणं भीषणानां, गतिः प्राणिनां पावनं पावनानाम् ।

महोच्चैःपदानां नियन्तु त्वमेकं, परेषां परं रक्षकं रक्षकाणाम् ॥

तदेकं स्मरामस्तदेकं जपामः, तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः ।

तदेकं निधानं निरात्मस्वमीशं, भवान्भोधिपोतं शरण्यं व्रजामः ॥”

४ । कन्दमन्त्रगुरुहयजीनं त्रयोदशाक्षरं, यथा—

“यरे कंस जायेहि हो एक बालाह, हज देवईपुस तो वंस कालाह ।

तहा गेल्यकंसो जयाणंदकंदेण, जहा हत्ति दिठो पिआणारिविंदेण ॥”

प्रा० ।

५ । क्रीडचक्रमष्टादशाक्षरं, यथा—

“जहो भूत वेताळ णचंत गावंत खाए कवंधा,

सिवा फेर फेकार हक्कावळंता फुले कषरंधा ।

कथा दुह फुडेह मत्था कवंधा णचंता हसंता,

तहो वीर हन्नीर संनाम मज्जे तुळंता तुळंता ॥” प्रा० ।

६ । सिंहविक्तीङ्-नामकस्य दशमस्य वृत्तविंशत्यक्षरस्य तदधिकाराक्षरस्य
सु० अक्षरमाक्षरपरिशिष्टे लक्षचमेव दृश्यते ।

(च) रगवर्गः । सां (— — —) ।

१ । प्रिया मृगी वा त्र्यक्षरा, यथा—

“संकरो, संकरो । पाठणो, पाठणो ॥” प्रा० ।

२ । द्वियोषा षडक्षरा, यथा—

“कंससंहारिणा, पक्विसंचारिणा । देवईडिंवषा, देउमे पिम्भषा ॥” प्रा० ।

३ । महालक्ष्मीर्नवाक्षरा, यथा—

“मुंडमाला गले कंठिषा, णाभराषा भुषा संठिषा ।

वध्वक्षाषा किष्वावाषा, वंठिषा पाठ सिंहाषा ॥” प्रा० ।

४ । स्रग्विणी लक्ष्मीधरा वा द्वादशाक्षरा, यथा—

“यो रणे युद्धते निर्भरं निर्भयस्यागिता यस्य सर्वस्वदानावधिः,

तं नरं वीक्ष्य लक्ष्मीर्यशः स्रग्विणी, नूनमभ्येति सत्कीर्त्तिशुक्लांशुका ॥” ग० ।

तथा च भागवते ४।७।४४,

“स प्रसीद त्वमस्माकमाकाङ्क्षतां, दर्शनं ते परिभ्रष्टसत्कर्मणाम् ।

कीर्त्त्यमाने नृभिर्नानि यज्ञेय ते, यज्ञविघ्नाः क्षयं यान्ति तस्मै नमः ॥”

५ । मत्तमातङ्गलीलाकारो नाम दण्डकः सप्तविंशत्यक्षरस्तदधिकाक्षरो

वा, यथा—

“ह्रीमगीरे वसानोऽंशुके शक्रनीलासिते वर्षाणि स्पष्टदिव्यानुलेपाङ्कितः,

तारहारांशुवक्षो नभश्चित्रमालाङ्कितो भव्यभूषोऽञ्जलाङ्गः समं सीरिणा ।

अस्त्रनाभाभ्यरेणोन्दुकुन्दामदेहेन लीलापरीहासहासोर्ध्विकीतूङ्गलैः,

कंसरङ्गाद्रिगः पातु नक्षत्रपाणिर्गतिक्रीडया मत्तमातङ्गलीलाकरः ॥” ग० ।

(छ) तगवर्गः । सां (— — —) ।

१ । पञ्चालस्यक्षरी, यथा—

“सौ देउ, सुक्खाई । संहारि, दुक्खाई ॥” प्रा० ।

२ । हारीतोऽन्धलवुहीनः पञ्चाक्षरी, यथा—

“जा मत्तिजुद्धा, धम्मेज्जित्ता । सा होइ हारी, धम्मा पिहारी ॥” प्रा० ।

३ । मन्यानः षडक्षरो, यथा—

“राभा जँहा लुह, पंडित्तहो मुह ।

कित्ती करे थप्प, सोराळ् उपेक्ख ॥” प्रा० ।

४ । विध्वङ्गमालास्थलघुविहीनैकादशाक्षरा, यथा—

“नासावधापत्रपात्राविनोदी,” रामकृष्णविलोमकाव्ये ।

५ । सारङ्गो द्वादशाक्षरो, यथा—

“रे गोड् थक्कं तु ते हत्थिजूथाइँ, पल्लट्टि वज्जंतु पाइक्कजूथाइँ ।

कासीसराआ सरासारअग्गेण, की हत्थि की पत्ति की वीरवग्गेण ॥” प्रा० ।

६ । कामवाणोभिधदण्डकस्यास्थलघुहीनस्य जनविंशदक्षरस्य लक्षण-
मेव दृश्यते, दर्शितञ्च तत् १०४ पृष्ठे ।

(ज) सगणवर्गः । सां (— — —) । पाद्याच्यनाम Ānapĕst.

१ । रमणस्थक्षरो, यथा—

“ससिणा, रअण्णी । पइणा, तरुणी ॥” प्रा० ।

२ । डीनं षडक्षरं, यथा—

“पिअभत्ति पिआ, गुणमत्त सुआ । धणजुत्त घरा, बहु-सुक्खकरा ॥” प्रा० ।

३ । तोटकं द्वादशाक्षरं, यथा—

“त्यज तोटकमर्थनियोगकरं, प्रमदाधिकृतं व्यसनोपहतम् ।

उपधाभिरशुद्धमतिं सच्चिवं, नरनायकभीरुकमायुधिकम् ॥” ह० ।

तथा च रघुवंशे ८।५१,

“स तथेति विनेतुरुदारमतेः, प्रतिगृह्य वचो विससर्ज मुनिम् ।

तदलम्बपदं हृदि शोकघने, प्रतियातमिवास्तिकमस्य गुरोः ॥”

४ । भ्रमरावली नलिनी वा पञ्चदशाक्षरा, यथा—

“तुअ देव दुरित्त-गणा-हरणा चरणा, जइ पाअउ चंदकला-भरणा सरणा ।

परिपूजउँ तेजिअ लोभमणा भमणा, सुह पेळिउ लोकविणासमणा समणा ॥”

प्रा० ।

५ । दुर्भिलं चतुर्विंशत्यक्षरं, यथा—

“पहु दिज्जिअ रज्जअ-टोप्पर मत्थअ कंकण बाहु किरीट सिरे.

पहि कसहि कुंडल नू रइमंडल ठाविअ हार फुरंत उरे ।

पइ अंगुलि मुहहि-हीरहि सुंदरिकांचणरज्जु सुमज्जतणू,

तसु तूणउ सुंदर किज्जअ मंदर तावह् वाणह् सेसधणू ॥” प्रा० ।

६ । कुसुमस्तवकाख्यो दण्डकः सप्तविंशत्यक्षरस्तदधिकाक्षरो वा, यथा—

“विरराज यदीयकरः कनकद्युतिबन्धुरवामदृशः कुचकुण्डलगो,

अमरप्रकरणे यथावृत्तमूर्तिरशोकलताविलसत्कुसुमस्तवकः ।

स नवीनतमालदलप्रतिमच्छवि बिभ्रदतीव विलोचनहारि षणुः,

चपलारुचिरांशुकवलिधरो हरिरस्तु मदीयद्वन्द्वजमध्यगतः ॥” ग० ।

(भ) जगणवर्गः । सां (— —) । पाञ्चाख्यनाम Āmphibrāch.

१ । मृगेन्द्रस्यक्षरो, यथा—“दुरंत, वसंत । सुकंत, दिगंत ॥” प्रा० ।

२ । मालती षडक्षरा, यथा—

“करा पसरंत, बह्मगुणमंत । पफुल्लिअ कुंद, उगू सहि चंद ॥” प्रा० ।

३ । मौक्तिकदाम द्वादशाक्षरं, यथा—

“कअा भअ दुव्वर तेज्जि गरास, खणो खण जाणिअ दीह् णिसास ।

कुह्वरव ताव दुरंत वसंत, कि णिह्अ काम कि णिह्अ कंत ॥” प्रा० ।

(ज) भगणवर्गः । सां (— —) । पाञ्चाख्यनाम Dāctyl.

१ । मन्दरस्यक्षरो, यथा—“सो हर, तोहर । संकट संहर ॥” प्रा० ।

२ । मोदकं द्वादशाक्षरं, यथा—

“गज्जउ मेह कि अमर सामर, फुल्लउ णीव कि अमरु भाभर ।

एकल जीअ पराहिण अमरु, कीलउ पाउस कीलउ ममरु ॥” प्रा० ।

३ । मदिराख्यलघुद्वयहीना द्वाविंशत्यक्षरा, यथा—

“माधवमासि विकस्वरकेसरपुष्पलसम्पदिरामुदितैः,

अङ्गकुलैरुपगीतवने वनमालिनमालि कलानिलयम् ।

कुञ्जगृहोदरपल्लवकस्थिततल्पमनल्पमनोजरसम्,

तं भज माधविकास्यदुर्नर्तनयामुनवातकृतोपगमा ॥” ग० ।

४ । किरीटं चतुर्विंशत्यक्षरं, यथा—

“वप्यञ्ज उक्कि सिरि जिणि लिज्जिञ्ज तेज्जिञ्ज रज्ज वणंत चले विण्ण

सोअर सुंदरि संगहि लज्जिञ्ज एकलि मारु विराध-कवंधञ्ज ।

संगक मारुइ मिज्जञ्ज वालि वह्जिज्जिञ्ज रज्ज सुगीवह्ज दिज्जञ्ज,

वह्ज समुह् विणासिञ्ज रावण सो तुञ्ज राह्व दिज्जउ णिम्भञ्ज ॥” प्रा० ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ मिश्रवर्गः ।

१ । मिश्रवर्ग एतैरेव दशभिर्वर्गैः । एतेषां दशसंख्यकवर्गाणां मध्ये यैः
कैश्चिदपि अन्योन्ययोगैः सममात्रकादेशेन वा बह्वनि छन्दांस्युत्पद्यन्ते ।

अथ कोऽयं सममात्रकादेश इत्यतीत्यने—गुरीरेकस्य स्थाने लघुद्वयस्य, लघुद्वयस्य स्थाने गुरीरेकस्य वा,
एकचतुष्कलगणस्य स्थानेऽपरचतुष्कलगणस्य च सन्निवेशः सममात्रकादेशः । तथैव पञ्चकलगणस्येति ।

२ । अन्योन्य-योगोदाहरणम् । नाराचकामष्टादशाक्षरं—षड्लघुक्षर-
दमनकेन सह चतुरेफस्रग्विण्या योगात् निष्पन्नम्, यथा रघुवंशे, १२।१०४।

इत्याः र र र र
“रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियां,
प्रियसुहृदि विभीषणे सङ्गमय्य त्रियं वैरिणः ।
रविसुतसञ्ज्ञितेन तेनानुयातः ससौमित्रिणा,
भुजविजितविमानरत्नाधिरुढ़ः प्रतस्थे पुरीम् ॥”

३ । सममात्रकादेशोदाहरणम् । भागवते दशमस्कन्धे पञ्चविंश-
ऽध्याये, (२-२५) ।

“वामबाहुकृतवामकपोलौ, वलिताभुरधरार्पित-वेषम् ।

कोमलाङ्गुलिभिराश्रितमार्गं, गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥

व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्थ्यं संलज्जाः ।

काममार्गण-समर्पित-चित्ताः, कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥

हन्त चित्रमखलाः शृणुतेदं, हारहास उरसि स्थिरवियुत् ।

नन्दसूनुं रयमार्त्तजनानां, नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥ क

दृन्दशो ब्रजवृषा मृगगावो, वेणुवाद्यञ्जतचेतस आरात् ।

दन्तदष्टकवला धृतकर्णा, निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥

वर्हिणस्तवकधातुपलाशैर्बद्धमल्लपरिवर्हविद्धम्बः ।

कर्हिचिस्सबल आलि स गोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥

तर्हि भग्नगतयः सरितो वै, तत्पदाम्बुजरजोऽनिलनीतम् ।

ख सृहयतीर्वयमिवाबहुपुण्याः, प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापाः ॥ ७ ॥

ख अनुचरैः समनुवर्णितवीर्यै, आदिपूरुष इवाचलभूतिः ।

ख वनचरो गिरितटेषु चरन्ती-वेणुनाह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥

ख वनलतास्तरव आत्मनि विष्णुं, व्यञ्जयन्त्य इव पुष्पफलाब्धाः ।

ख प्रणतभारविटपा मधुधारां, प्रेमहृष्टतनवो ववृषुः स्म ॥ ९ ॥

दर्शनीयतिलको वनमाला-दिव्यगन्धतुलसीमधुमत्तैः ।

ख अलिकुलैरलषु गीतमभीष्टम्, आद्रियन् यर्हि सन्धितवेणुः ॥ १० ॥ क

सरसि सारसहंसविहङ्गा-स्वारुगीतञ्जतचेतस एव ।

हरिसुपासत ते यतचित्ता, हन्त मीलितदृशो धृतमीनाः ॥ ११ ॥

ख सहबलः स्वगवतंसविलासः, सानुषु क्षितिभृतो वृजदेव्यः ।

क हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण, जातहर्ष उपरभति विश्वम् ॥ १२ ॥

ख महदतिक्रमणशङ्कितचेता, मन्दमन्दमनु गर्जति मेघः ।

ग सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभि-श्लाघया च विदधन्तपत्रम् ॥ १३ ॥

- ख विविधगोपचरणेषु विदग्धो, वेणुवाद्य उरुधा निजशिखा ।
तव सुतः सति यदाधरविम्बे, दत्तवेणुरनयत् स्वरजातीः ॥ १४ ॥
- ख सवनशस्तदुपधार्थं सुरेशाः, शक्रशर्व्वपरमेष्ठिपुरोगाः ।
कवय आनतकम्बरचिताः, कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ १५ ॥
निजपदामदलैर्ध्वजवज्र-नोरजाङ्गुशविचित्रललामैः ।
व्रजभुवः शमयन् खुरतोदं, वर्धधुर्य्यगतिरोद्धितवेणुः ॥ १६ ॥
व्रजति तेन वयं सविलास-वीक्षणार्पितमनोभववेगाः ।
कुजगतिं गमिता न विदामः, कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥ १७ ॥
मणिधरः क्वचिदागणयन् गा, मालया दयितगन्धतुलस्याः ।
प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांसे, प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्न ॥ १८ ॥
- ख क्वणितवेणुरववञ्चितचित्ताः, क्वणमन्वसत क्वणगृह्णिणः ।
ख गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यो, गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः ॥ १९ ॥
कुन्ददामकृतकौतुकवेधो, गोपगोधनवृत्तो यमुनायाम् ।
मन्दसूनुरनघे तव वत्सो, नर्मदः प्रणयिनां विजहार ॥ २० ॥
मन्दवायुरूपवात्यनुकूलं, मानयन् मलयजस्पर्शेन । क
वन्दिनस्तमुपदेवगणा ये, वादगीतबलिभिः परिवव्रुः ॥ २१ ॥
वत्सलो व्रजगवां यदगन्धो, वन्द्यमानचरणः पथि वृद्धैः ।
कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनान्ते, गीतवेणुरनुगोद्धितकीर्त्तिः ॥ २२ ॥
उत्सवं अमरुचापि दृशीना-मुन्नयन् खुररजङ्गुरितमृक् ।
दिक्षयैति सुहृदाशिष एष, देवकीजठरभूरुङ्गुराजः ॥ २३ ॥
मदविघूर्णितलोचन ईषत्, मानदः स्वसुहृदां वनमाली ।
- ख बदरपाण्डुवदनो मृदुगण्डं, मण्डयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ २४ ॥
- ख यदुपतिर्द्दिरदराजविहारो, यामिनीपतिरिवैष दिनान्ते ।
- ख मुद्रितवक्त्रं उपयाति दुरन्तं, मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥”

एषां चतुर्विंशति-श्लोकानां २, ३, ५, ६, २०, २२, २३ इति सप्त श्लोका
एव त्रिगुह्याः स्वासतासङ्ख्याः । तत्तत्क्षणसंग्रहे द्रष्टव्यम् । शेषेषु सप्तदश

श्लोकेषु कचिद्विलुप्तस्थाने गुरोरेकस्यादेशेन (४, २१) दशाक्षरपादो (क) जायते, कचिद्गुरुस्थाने लघुरादेशेन (७, ८, ९, १३, १४, १५, १८, २४, २५) द्वादशाक्षरपादस्य (ख), कचिदेकादशाक्षरपादेऽपि (१३) लघुगुरु-क्रम-विपर्यासी (ग) दृश्यते । कचिदेकस्मिन् पादे द्वादशाक्षराख्यस्मिन् पादे दशाक्षराणि च वर्तन्ते (१०, १२) ।

४ । मिश्र-वर्गीयाणां कतिपय-सुप्रसिद्धानि क्त्वांसि भ्रष्टोदाक्रियन्ते ।
दोधकमेकादशाक्षरचतुर्भकारमोटकस्य भ्रष्टलघुद्वयस्थाने एकगुरो-
रादेशेन, यथा,—

— — — — —
“या न ययौ प्रियमन्यवधूभ्यः, सा रतरागमनायतमानम् ।

तेन सहैव विभर्त्ति रङ्गः स्त्री, सारतरागमनायत मानम् ॥” भाषे, ४।४५।

“इत्यममुं विलपन्तममुञ्च-द्दीनदयालुतयावनिपालः ।

रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं, गच्छ यथेच्छमयेत्यभिधाय ॥” नैषधे, १।४३।

५ । स्वागतैकादशाक्षरा, दोधकस्य तृतीयचतुर्थयोर्वर्णयोरन्योन्य-
विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

— — — — —
“कुम्भपूरणभवः पटु रक्षै-रक्षचार निनदोऽश्वसि तस्याः ।

तत्र स हिरदवृद्धितशङ्की शब्दपातिनमिषुं विससर्ज ॥” ८।७३।

६ । रघोद्वता चैकादशाक्षरा, स्वागताया नवमदशमयोर्वर्णयोरन्योन्य-
विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

— — — — —
“तौ पितुर्नयनजेन वारिणा, किञ्चिदुक्षित-शिखण्डकावुभौ ।

धन्विनौ तमृषिमन्वगच्छतां, पौरुष्टिकत-मार्गतोरणौ ॥” ११।५।

७ । द्रुतविलम्बितं द्वादशाक्षरं, मोटकस्याद्यान्ययोर्वर्णयोरन्योन्य-
विनिमयेन, यथा रघुवंशे,

“न कृपया प्रभवत्यपि वासवे, न वितथा परिहासकयास्त्रपि ।

न च सपत्नजनेष्वपि तेन वा-सपत्न्या परयाक्षरमीरिता ॥” ६।५।

८ । इन्द्रवज्रैकादशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता ततजयुता, यथा शकु०,

“अर्थो हि कन्या परकीय एव, तामद्य सम्प्रेष्य परिग्रहीतुः ।

जातो ममायं विशदः प्रकामं, प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥” चतुर्थेऽङ्के ।

९ । उपेन्द्रवज्रा चैकादशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता जतजयुता, यथा कुमार-
सम्भवे ७।१।

“अथौषधीनामधिपस्य दृष्टी, तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।

समेतबन्धुर्हिमवान्सुतायाः, विवाह-दीक्षा-विधिमन्वतिष्ठत् ॥”

तथा च जयदेवस्य गीतगोविन्दे, ४स० २० ।

“स्मरातुरां दैवतवैद्यह्वय, त्वदङ्ग-सङ्गामृत-मात्र-साध्याम् ।

विमुक्त-बाधां कुरुषे न राधा-सुपेन्द्रवज्रादपि दारुणोऽसि ॥”

१० । “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ, पादौ यदीयावुपजातयस्ताः ।”
तासां नामानि पृथग्लक्षणाणि च पूर्वमुक्तानि, ७० पृष्ठे । तत्रस्थ-संख्यानु-
क्रमेण अत्रस्थोदाहरणानि च बोद्धव्यानि, यथा कुमारसम्भवे प्रथमसर्गे,

(१) “स मानसीं मेरुसखः पितृणां, कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिघ्नः ।

मेनां मुनीनामपि माननीयाम्, आत्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥

(२) यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागा-न्दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।

उद्वास्यतामिच्छति किन्नराणां, तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥

(३) कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं, विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

यत्र स्तुतक्षीरतया प्रसृतः, सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥

(४) उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्श्विभागा-न्मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।

न दुर्वह्न्योष्णिपयोधरार्त्ता, भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्यः ॥ ११ ॥

(५) पदं तुषारस्तुतिधौतरक्तं, यस्मिन्न दृष्ट्वापि हतहिषानाम् ।

विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुखै-र्मुक्ताफलैः केयरिणां किराताः ॥ ६ ॥

(६) सा राजहंसैरिव सन्नताङ्गी, गतेषु लीलाश्रित-विभ्रमेषु ।

व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धै-रादिभुभिर्नूपुरशिक्षितानि ॥ ३४ ॥

- (७) तथा दुहित्रा सुतरां सवित्री, स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दा-दुङ्गिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥
- (८) यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं, मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महीषधीष, पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥ २ ॥
- (९) दिवाकराद्रक्षति यो गुह्यासु, लीनं दिवाभीतमिवाश्वकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने, ममत्वसुखैः शिरसां सतीव ॥ १२ ॥
- (१०) अस्युत्तरस्थां दिशि देवतात्मा, हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य, स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ॥ १ ॥
- (११) अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य, हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसन्निपाते, निमज्जतीन्द्रोः किरणेष्विवाङ्कः ॥ ३ ॥
- (१२) यथाक्षरोविभ्रममण्डनानां, सम्पादयित्रीं शिखरैर्बिभर्त्ति ।
वलाहकच्छेदविभक्त-रागा-मकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥ ४ ॥
- (१३) प्रसन्नदिक् पांशुविविक्तवातं, शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां, सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥
- (१४) यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां, यदृच्छ्या किम्पुरुषाङ्गनानाम् ।
दरीगृहद्वार-विलम्बिविम्बा-स्तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
पर्याप्तपुष्पस्तवकस्तनाभ्यः, स्फुरत्प्रबालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लताबधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३।३८ ॥
- ११। शालिनी चैकादशाक्षरा, यकारद्वयान्ता पञ्चगुर्व्याद्या, यथा
रघुवंशे, ८।६४।

“निर्वातोपैः कुञ्जलीलान् जिघांसु-र्ज्यानिर्घोषैः क्षोभयामास सिंहान् ।
नूनं तेषामभ्यसूयापरोऽभू-द्दीर्योदये राजशब्दे सृगेषु ॥”
१२। वंशस्था द्वादशाक्षरा, रेफान्ता जतजयुता, यथा रघुवंशे,
“उमावृषाङ्गौ शरजम्भना यथा, यथ जयन्तेन शचीपुरन्दरौ ।
तथा नृपः सा च सुतेन मागधी, मन्दस्तुस्तद्वद्वेन तत्त्वमी ॥” १।२३॥

तथा च वररुचेः नीतिरत्रे १४,

“वरं वनं व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं, द्रुमालयः पत्रफलाश्वभोजनम् ।

दृणानि शय्या वसनञ्च वल्कलम्, न वन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥”

१३ । इन्द्रवंशा च द्वादशाक्षरा, रेफास्ता ततजयुता, यथा माघे १५।८५।

“सम्प्रत्युपेयाः कुशलो पुनर्युधः, सखेहमाशीरिति भर्तुरीरिता ।

सद्यः प्रसह्य हितयेन नेत्रयोः, प्रत्याचक्षते गणता भटस्त्रियाः ॥”

१४ । प्रमिताक्षरा च द्वादशाक्षरा, तोटकस्य पञ्चम-षष्ठयोर्वर्णयो-
रन्योन्यविनिमयेन, यथा शिशुपालवधे, ८।६।

“प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ, विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभू-ञ् पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥”

१५ । सर्वेषु मातासमकेषु तोटकस्य केषांचिद्वर्णानां सममावकादिश्च उपलभ्यते । यथा गीतगीविन्दे,

“^१क्ष^१न^३वि^३मि^३द्वि^३त^३म^३पि^३ ^३ह्यार^३सु^३दा^३रम् । ^३सा^३ म^३नु^३ते^३ क^३श^३त^३नु^३रि^३व^३ ^१भा^२रम् ॥

^१सर^१स^१म^१सृ^१ण^१म^१पि^१ ^१म^१लय^१ज^१प^१ङ्क^१म् । ^३प^३श्य^३ति^३ ^१वि^१ष^१मि^१व^१ ^३व^३पु^३षि^३ ^३स^३श^३ङ्क^३म् ॥

^१अ^१सि^१त^१प^१व^१न^१म^१नु^१प^१म^१परि^१णा^१ङ्क^१म् । ^१म^१द^१म^१द^१ह^१न^१मि^१व^१ ^१व^१द^१ति^१ ^१स^१दा^१ङ्क^१म् ॥

^१दि^१शि^१ ^१दि^१शि^१ ^१कि^१र^१ति^१ ^१स^१ज^१ल^१क^१ण^१जा^१ल^१म् । ^१न^१य^१न^१न^१लिन^१मि^१व^१ ^१वि^१ग^१लि^१त^१ना^१ल^१म् ॥ ४२० ।

^१प^१श्य^१ति^१ ^१दि^१शि^१ ^१दि^१शि^१ ^१र^१ङ्ग^१सि^१ ^१भ^१व^१न्त^१म् । ^१त^१द^१ध^१र^१म^१धुर^१म^१धू^१नि^१ ^१पि^१प^१न्त^१म् ॥

^१ल^१द^१मि^१सर^१ण^१र^१भ^१से^१न^१ ^१व^१ल^१न्तौ । ^१प^१त^१ति^१ ^१प^१दा^१नि^१ ^१कि^१य^१न्तौ ^१च^१ल^१न्तौ ॥

^१वि^१द्वि^१त^१वि^१श^१द^१वि^१श^१कि^१श^१ल^१य^१व^१ल^१या । ^१औ^१व^१ति^१ ^१पर^१मि^१ङ्ग^१ ^१त^१व^१ ^१र^१ति^१क^१ल^१या ॥

^१सु^१हुर^१व^१लो^१कि^१त^१म^१ण^१ज^१लो^१ला । ^१म^१धुरि^१पु^१र^१ङ्ग^१मि^१ति^१ ^१भा^१व^१न^१शौ^१ला ॥

^१त्वरि^१त^१मु^१पे^१ति^१ ^१न^१ ^१क^१थ^१म^१भि^१सा^१रम् । ^१ङ्गरि^१रि^१ति^१ ^१व^१द^१ति^१ ^१स^१खी^१म^१नु^१वा^१रम् ॥

^१द्वि^१प^१थि^१ति^१ ^१बु^१ध्म^१ति^१ ^१अ^१ल^१ध^१र^१क^१ल्म^१म् । ^१ङ्गरि^१रु^१प^१ग^१त^१ इ^१ति^१ ^१ति^१मि^१र^१म^१न^१ल्म^१म् ।

^१भ^१व^१ति^१ ^१वि^१ल^१म्बि^१नि^१ ^१वि^१ग^१लि^१त^१ल^१ज्जा । ^१वि^१ल^१प^१ति^१ ^१री^१दि^१ति^१ ^१वा^१स^१क^१स^१ज्जा ॥

^१श्री^१ज^१य^१दे^१व^१क^१वे^१रि^१द^१सु^१दि^१त^१म् । ^१र^१सि^१क^१ज^१न^१ ^१त^१नु^१ता^१म^१ति^१सु^१दि^१त^१म् ॥ ४२० ।

^१अ^१र^१स^१म^१ती^१चि^१त^१वि^१र^१चि^१त^१वे^१श । ^१ग^१लि^१त^१कु^१सु^१म^१द^१र^१बि^१लु^१लि^१त^१के^१श ॥

^१ङ्गरि^१परि^१र^१भ^१व^१ल^१ित^१वि^१का^१रा । ^१कु^१ञ्ज^१क^१ल^१भी^१परि^१त^१र^१लि^१त^१ह्य^१रा ॥

विचलदलकललितानमचन्द्रा । तदधरपानरभसकृततन्त्रा ॥
 चञ्चलकुण्डलदलितकपीला । सुखरितरसनजघनगतिलोला ॥
 दयितविलोकितालम्बितहसिता । बहुविधकुञ्जितरतिरसरसिता ॥
 विपुलपुलकपृथुवेपथुमङ्गा । असितनिमीलितविकसदनङ्गा ॥
 शमजलकणभरसुभगशरीरा । परिपतितीरसि रतिरन्धरीरा ॥
 श्रीजयदेवभणितहरिरमितम् । कलिकलुषं जनयन् परिशमितम् ॥ ७८० ॥
 हरिरभिसरति वदति मधुपवने । किमपरमधिकसुखं सखि भवने ॥
 तालफलादपि गुरुमतिसरसम् । किं विफलौक्ये कुचकलसम् ॥
 कति न कथितमिदमनुपदमश्चिरम् । सा परिहर हरिमतिशयश्चिरम् ॥
 किमिति विधौदसि रोदिषि विकला । विद्वसति युवतिसभा तव सकला ॥” ८८० ॥

अत्र (१) इति चिह्नेन गुरोरिकस्य स्थाने लघुद्वयस्य, (२) लघुद्वयस्य स्थाने गुरोरिकस्य, (३) सगणस्य स्थानेऽपरचतुष्कलणस्य चादेशी ज्ञायते ।

१६ । जलोद्धतगतिर्द्वादशाक्षरा, द्विरावृत्त-जगणसगणा, यथा माघे—

ज स ज स
 “समीरशिशिरः शिरःसु वसतां, सतां जवनिका निकामसुखिनाम् ।
 विभक्तिं जनयन्नयं सुदमपा-मपायधवलावलाहकततोः ॥” ४१५४ ।

१७ । पृथ्वी सप्तदशाक्षरा, जलोद्धतगती अन्त्यगुरुह्रीनयकारद्वययुता,
 यथा भर्तृहरिर्नीतिशतके, ३ ।

“लभेत सिकतासु तैलमपि यन्नतः पोड्यन्,
 पिवेच्च मृगदृष्टिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
 कदाचिदपि पथ्येष्टन् शशविषाणमासादये-
 न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खेजनचित्तमाराधयेत् ॥”

१८ । प्रहर्षिणी त्रयोदशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता त्रिगुरु-चतुर्लघु-गुरुलघु-
 गुरुलघुयुता, यथा रघुवंशे, १२।७८ ।

“क्रौञ्चार्धं प्रकृतिपुरःसरेण गत्वा, काकुत्स्थः स्तिमितजवेन पुष्पकेण ।
 शत्रुघ्नप्रतिविहितोपकार्यमार्थः, साकेतोपवनमुदारमधुवास ॥”

१९ । रुचिरा त्रयोदशाक्षरा, प्रमाणीवर्गीय-द्वादशाक्षर-पञ्चचामरास्य-
 हस्तस्य गुरुषष्ठाक्षरस्थाने लघुद्वयस्त्रादेशेन, यथाभिज्ञानशकुन्तलसमाप्तौ ।

“प्रवर्त्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः, सरस्वती श्रुतमहतां महीय्यताम् ।
समापि च क्षपयतु नीललोहितः, पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥”

२० । कनकप्रभा मञ्जुभाषिणी वा त्रयोदशाक्षरा, रुचिराया द्वितीया-
क्षरस्य तृतीयेन, चतुर्थस्य पञ्चमेन च विनिमयात्, यथा रघुवंशे, ८।६८।

“इति विष्णुतान्यकरणीयमात्मनः, सचिवावलम्बितधुरं धराधिपम् ।
परिवहारागमनुबन्धसेवया, मृगया जहार चतुरेव कामिनी ॥”

२१ । मत्तमयूरश्च त्रयोदशाक्षरं, पञ्चगुरु-सम्बोद्धरूपया द्विरावृत्त-
लघुद्वयगुरुद्वय इत्यष्टाक्षराणां योगिनोपलभ्यते । एभिरष्टाक्षरैरपि पिङ्गला-
चार्योऽन्यतमं वितानाख्यं वृत्तमुदाहरत् । यथा—

“हृदयं यस्य विशालं, गगनाभोगसमानम् ।

लभतेऽसौ मणिचित्रं, नृपतिर्मूर्ध्नि वितानम् ॥” ६० ।

मत्तमयूरोदाहरणं रघुवंशे, ८।७५ ।

“हा तातेति क्रन्दितमाकर्ण्य विषम-स्तस्यान्विथन् वेतसगूढं प्रभवं सः ।
शल्यप्रोतं प्रेक्ष्य सकुम्भं मुनिपुत्रं, तापादन्तःशल्य इवासीत् क्षितिपोऽपि ॥”

२२ । वसन्ततिलका चतुर्दशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता तकार-भकार-जकार-
द्वययुता, यथा रघुवंशे, ५।६६।

“रात्रिर्गता मतिमतां वर मुञ्च शय्यां, धात्रा द्विधैव ननु धूर्जगतो विभक्ता ।
तामेकतस्तव विभर्त्ति गुरुर्विनिद्र-स्तस्या भवानपरधुर्यपदावलम्बी ॥”

२३ । मालिनी पञ्चदशाक्षरा, यकारद्वयान्ता षड्लघु-त्रिगुरुयुता, यथा
रघुवंशे, ६।८५।

“शशिनमुपगतं कौमुदी मेघमुत्तं, जलनिधिमनुरूपं जङ्गुकन्यावतीर्णा ।
इति समगुणयोगप्रोतयस्तत्र पौराः, अक्वणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवदुः ॥”

२४ । मन्दाक्रान्ता सप्तदशाक्षरा, गुरुद्वयान्ता ऋतुगुरु-पञ्चलघु-तकार-
द्वययुता, यथा वररुचिर्नीतिरत्ने, १५ ।

“साध्वीस्त्रीणां दयितविरहे मानिनां मानभङ्ग,
सलीकानामपि जनरवे निग्रहे पण्डितानाम् ।
अन्योद्वेगे कुटिलमनसां निर्गुणानां विदेशे,
भ्रूत्याभावे भवति मरणं हन्त सन्धावितानाम् ॥”

२५ । शिखरिणी च सप्तदशाक्षरा, लघ्वाद्या पञ्चगुरु-पञ्चलघु-तकार-
सकारयुता, यथा उत्तरचरिते, प्रथमेऽङ्के ।

“अथेदं रत्नोभिः कनकहरिणच्छृङ्गविधिना,
तथा वृत्तं पापैर्यथयति यथा क्षालितमपि ।
जनस्थाने शून्ये विकलकारुणैरार्थचरितै-
रपि ग्रावा रोदित्यपि दलति वज्रस्य हृदयम् ॥”

२६ । हरिणी च सप्तदशाक्षरा, गुर्वन्ता पञ्चलघु-पञ्चगुरु-जकारद्वय-
युता, यथा रघुवंशे, ३।७० ।

“अथ स विषयव्याहृतात्मा यथाविधि स्नाने,
नृपतिककुदं दत्त्वा यूने सितातपवारणम् ।
मुनिवनतरुच्छायां देव्या तया सह शिष्यिये,
गलितवयसामिच्छाकुणामिदं हि कुलव्रतम् ॥”

२७ । शार्ङ्गलविक्रीडितमेकोनविंशत्यक्षरं, मसजसतकारद्वययुतं गुर्वन्ताच्च,
यथा भर्तृहरणीतिशतके, ४७ ।

“एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये,
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मातुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय विघ्नन्ति ये,
ये तु घ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥”

२८ । स्रग्धरैकविंशत्यक्षरा गुरुचतुष्टय-यकार-पञ्चलघु-यकारद्वययुता,
यथाभिज्ञानशकुन्तलप्रारम्भे ।

“या ऋष्टिः स्रष्टुराद्या वहति विधिदुतं या हविर्या च होत्री,
 ये हे कालं विधत्तः श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
 यामाहुः सर्ववीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनः प्राणवन्तः,
 प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥”

२८ । चण्डवृष्टिप्रपातो नाम दण्डकः सप्तविंशत्यक्षरः, षड्लघ्वाद्यः

सप्तरेफान्तश्च, यथा—

“इह हि भवति दण्डकारण्यदेशे स्थितिः पुण्यभाजां मुनीनां मनोहारिणी,
 त्रिदशविजयिवीर्य्यदृष्टाद्दशग्रीवलक्ष्मोविरामेण रामेण संसेविते ।
 जनकयजनभूमिसम्भूतसीमन्तिनीसीमसीतापदस्पर्शपूताश्रमे,
 भुवननमितपादपद्माभिधानाम्बिकातीर्थयात्रागतानेकसिद्धाकुले ॥” ह० ।

३० । प्रचितो नाम दण्डको, रेफोपलक्षिताक्षरत्रयेण वर्द्धितो, यथा—

“प्रथमकथितदण्डकश्चण्डवृष्टिप्रपाताभिधानो मुनेः पिङ्गलाचार्य्यनाम्नो मतः,
 प्रचित इति ततः परं दण्डकानामियं जातिरेकैकरेफाभिवृद्धया यथेष्टं भवेत् ।
 स्वरचिरचितसंज्ञया तद्विशेषैरशेषैः पुनः काव्यमन्येऽपि कुर्वन्तु वागीश्वराः,
 भवति यदि समानसङ्ख्याक्षरैर्यत्र पादव्यवस्था ततो दण्डकः पूज्यतेऽसौ जनैः ॥”

ह० ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अथाहंसमवृत्तम् ।

१ । सुन्दर्य्यपरवक्त्रो हे वैतालीयान्तर्गते । इयोरप्यन्ते लार् वा र्त्तन्ते
 शेषाः षष्मात्रा अयुक्पादे सुन्दर्याः सकारलघुयुगैरपरवक्त्रस्य च नकाराभ्यामेव,
 युक्पादेऽष्टमात्राः सुन्दर्याः सकारभकाराभ्यामपरवक्त्रस्य चतुर्लघुभकारै-
 रिव, परिपूर्य्यन्ते ।

२ । सर्वेष्वेव वैतालीयेषु एतयोः शेषाणां वर्णानां केषाञ्चिदपि सम-
मात्रकादेश उपलभ्यते । उदाहरणैस्तत् स्फुटीक्रियते, यथा सुन्दर्याः,

“अथ मोहपरायणा सती, विवशा कामबधूर्त्विबोधिता ।

विधिना प्रतिपादयिष्यता, नववैधव्यमसह्यवेदनम् ॥” कु० स०, ४।१ ।

“क्व वयं क्व परोक्षमन्मथो, मृगशायैः सममेधितो जनः ।

परिहासविजल्पितं सखे, परमार्थेन न गृह्यतां वचः ॥” शकु०, २अ ।

“कुसुमैरुपशोभितां सितैर्घनमुक्ताम्बुलवप्रकाशितैः ।

मधुनः समवेक्ष्य कालतां, भ्रमरशुश्रूषति यूथिकालताम् ॥”

घटकपर्परे, १८ ।

अपरवक्त्रस्य, रामायणे अयोध्याकाण्डे,

“मृगमसुखममर्षिता यदा, बहु विललाप समीक्ष्य राघवम् ।

व्यसनमुपनिश्राम्य सा महत्, सुतमिव बहमवेक्ष्य किन्नरी ॥” २०।५५ ।

“मुरजपणवमेघघोषवद्दशरथवेश्म बभूव यत्पुरा ।

विलपितपरिदेवनाकुलं, व्यसनगतं तदभूत् सुदुःखितम् ॥” ३८।४१ ।

“अनुमतगमना शकुन्तला, तरुभिरियं वनवासबन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यथा, प्रतिवचनीकृतमेभिरीदृशम् ॥” शकु० ४अ ।

वैतालीयस्य,

“क्षुत्क्षीणशरीरसञ्चया, व्यक्तीभृतशिरास्थिपञ्चराः ।

केशैः परुषैस्तवारयो, वैतालीयतनुं वितन्वते ॥” ह० ।

३ । पुष्पिताग्रा-मालभारिणी-भद्रविराज औपच्छन्दसकान्तर्गताः ।

पुष्पिताग्राऽपरवक्त्रस्यान्ते, मालभारिणी तु सुन्दर्यन्ते, गुरुयुता । मालभारिण्या
आद्यलघुद्वयस्थाने गुरोरेकस्यादेशाद्भद्रविराडुत्पद्यते । उदाहरणैस्तत्परि-
स्फुटीक्रियते, यथा पुष्पिताग्राया भागवते, १।८।४२ ।

“तमिममहमजं शरीरभाजां, हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकस्थितानाम् ।

प्रतिदृशमिव नैकधार्कमेकं, समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः ॥”

“तुरगसुरहस्तबाहि रेणुर्विष्टपविपल्लजलार्द्रवस्त्रलेषु ।

पतति परिणतारुणप्रकाशः, शलभसमूह इवाश्रमद्रुमेषु ॥” शकु० १ अं ।

“कतिपयकुसुमोद्गमः कदम्बः, प्रियतमया परिवर्द्धितो य आसीत् ।

स्मरति गिरिमयूर एष देव्याः, स्वजन इवात्र यतः प्रमोदमेति ॥” उ० च० ।

मालभारिण्याः,

“अपरिप्लवतकोमलस्य यावत्, कुसुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते, सदयं सुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य ॥” शकु० ३ अं ।

“सतङ्गिज्जलदार्पितं नगेषु, स्वनदम्बोधरभीतपद्मगेषु ।

परिधीररवं जलं दरीषु, प्रपतत्यद्भुतरूपसुन्दरीषु ॥” घटकर्परः, ४ ।

“व्यपवर्त्तत एष बालवीरः, धृतनानिर्मथनास्त्रयोपहृतः ।

स्तनयिभूरवादिभावलीनामवमर्द्दादिव दृप्तसिंहश्रावः ॥” उ० च० ।

भद्रविराज उदाहरणं ५४ इष्टे दर्शितम् ।

४ । सर्व्वत्रैवौपच्छन्दसके एतेषां शेषवर्णानां केषाञ्चिदपि सममात्रका-
देश उपलभ्यते । यथा घटकर्परकृतयमककाव्ये, १८ ।

“तरुवर विनताऽस्मि ते सदाहं, हृदयं मे प्रकरोषि किं सदाहम् ।

तव कुसुमनिरीक्षणे पदेहं विच्छजेयं सहसैव नोपदेहम् ।”

चतुर्थोऽध्यायः ।

—००—

अथ विषमवृत्तम् ।

१ । विषमवृत्तगुणेष्वेव बहुप्रयोगाः । तस्या भेदाः सविकारं द्वितीयेऽंशे तृतीयेऽध्याये प्रदर्शिताः ।

२ । आर्याभेदाश्च विषमवृत्तारूपाः । ते च प्रथमेऽंशे द्वितीयेऽध्याये पैङ्गलप्रत्ययानुमताः इत्यायुध-
वृत्त्यनुमताश्च सङ्क्षिप्ताः । पैङ्गलप्राकृतपद्ये तु तद्भेदानां कतिपया अभिन्नलक्षणा भिन्ननामान एव दृश्यन्ते,
यथा पञ्चाध्याया नामान्तरस्य गान्धा, उपगीतिर्गाडः, उद्गीतिर्विग्नाडा, गीतिवग्नाडा, आर्यागीतस्य लभ्येति ।

१ । परन्तु पैङ्गलप्राकृतचन्मतायां कतिपयसामान्यच्छन्दां नामानि लघुचानि वा स्वचन्मे न दृश्यन्ते, यथा गाङ्गिणी, सीङ्गिणी, उक्कच्छा, रीक्षा, गंधा इत्यादयः । संस्कृते उदाहरणप्राप्तावपि वैद्यमञ्जादासेन छन्दोमञ्जरीख्यग्रन्थे दीक्षा दीङ्गिका-नाम्नाऽवलम्बिता, अत्र ग्रन्थे च १७ पृष्ठे दर्शिता । पञ्जलिषा नारायणभट्टेन वृत्तरत्नाकरटीकाग्रन्थे पञ्जळिका-नाम्ना स्वरूपेणैव गृहीता, गङ्गादासेन तु ग्राह्यरमोक्तमुद्र-प्रयोगानुसृतं लघुचं ज्ञातम् । समे रूपे च प्रथमेऽंगे चतुर्थेऽध्याये दर्शिते । अस्याग्रा बहुतिथ्यसामान्यच्छन्दोभिः। पैङ्गलप्राकृतग्रन्थे सीदाहरणलघुचं दृश्यन्ते, परन्तु केनचिदपि संस्कृतच्छान्दसिकेन नावलम्बिता, अत्र ग्रन्थे च कलिवरवृद्धिभयाग्नीवृताः ।

४ । गायत्रादित्रिष्टुप्पर्यन्तानि यान्यार्थच्छन्दांसि वैदिकेभ्यो लौकिके गृहीतानि, तावपि विषम-वृत्तानि १६ पृष्ठे दर्शितानि ।

५ । सकलान्यपि वैदिकच्छन्दांसि विषमवृत्तानुरूपाणि । अत्र तानि सङ्केपतएव प्रदर्शितानि । पोद्-व्यवस्थादि सविस्तरविवरणं पैङ्गलमूलग्रन्थस्य हलायुधवृत्तेशायाध्यायवये, अग्निपुराणे १२८, १२९ अध्याययोः, सत्यव्रतसामश्रुतिज्ञायां मन्त्रभाष्य-टीकाभूमिकायाश्च द्रष्टव्यम् ।

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

१	दैवी गायत्री
२	” उष्णिक्
३	” अनुष्टुप्
४	” बृहती
५	” पङ्क्तिः
६	{ ” त्रिष्टुप् याजुषी गायत्री च
७	{ याजुषी उष्णिक् दैवी जगती च
८	{ प्राजापत्या गायत्री याजुष्यनुष्टुप् च
९	{ याजुषी बृहती आसुरी जगती च

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

१०	{ आसुरी त्रिष्टुप् अल्पशः पङ्क्तिः याजुषी पङ्क्तिश्च
११	{ ” त्रिष्टुप् आसुरी पङ्क्तिश्च
१२	{ ” बृहती याजुषी जगती प्राजापत्योष्णिक् साम्नी गायत्री च
१३	आसुर्यनुष्टुप्
१४	{ आसुर्योष्णिक् साम्नुष्णिक् च
१५	आसुरी गायत्री

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

अक्षरसंख्या छन्दोनामानि

१६ } प्राजापत्यानुष्टुप्
 } साम्नी च

१८ } आर्ची गायत्री
 } साम्नी वृहती च

१९ } पिपीलिकमध्या गायत्री
 } ऋसीयसी "
 } पदपङ्क्तिः "

२० } अक्षरपङ्क्तिः
 } साम्नी पङ्क्तिः
 } प्राजापत्या वृहती
 } पिपीलिकमध्या गायत्री
 } द्विपाद्विराड् "
 } अतिनिचृद् "

२१ } आर्चुष्णिक्
 } पादनिचृद्गायत्री
 } अतिपादनिचृद्गायत्री
 } वर्द्धमाना "
 } प्रतिष्ठा "

२२ } साम्नी त्रिष्टुप्
 } ककुभ्रती गायत्री

२३ } शङ्खमती

आर्षी गायत्री
आर्चुनुष्टुप्
प्राजापत्या पङ्क्तिः
साम्नी जगती
त्रिपाद्गायत्री
नागो "
वाराही "

२५ } पदपङ्क्तिः
 } पदपङ्क्तिर्गायत्री
 } २६ } स्वराड् "
 } विराड्, णिक्

२७ } न्यङ्कुशिरोष्णिक्
 } आर्ची वृहती

चतुष्पादुष्णिक्
ककुबुष्णिक्
पुर उष्णिक्
परोष्णिक्
तनुमध्योष्णिक्
प्राजापत्या त्रिष्टुप्

२८ } अनुष्टुब्गर्भोष्णिक्
 } पिपीलिकमध्योष्णिक्

३० } आर्ची पङ्क्तिः
 } कविराड्नुष्टुप्
 } विराड्नुष्टुप्

अक्षरसंख्या	शब्दोनामानि	अक्षरसंख्या	शब्दोनामानि
३१	{ महापद्मपङ्क्तिरनुष्टुप् विराडनुष्टुप्	४१	विराड् रूपा त्रिष्टुप्
		४२	ब्राह्मपञ्चिक
३२	{ प्राजापत्या जगती चतुष्पादनुष्टुप् त्रिपादनुष्टुप् पिपीलिकमध्यानुष्टुप्	४३	{ पुरोज्योतिस्त्रिष्टुप् मध्येज्योतिस्त्रिष्टुप् उपरिष्टाज्योतिस्त्रिष्टुप्
३३	{ विराड् गायत्री आर्ची त्रिष्टुप्	४४	{ आर्ची त्रिष्टुप् पुरोज्योतिर्जगती मध्येज्योति- उपरिष्टाज्योति- अभिसारिणी त्रिष्टुप्
३४	{ पिपीलिकमध्या वृहती आर्ची जगती आर्ची वृहती पथ्या ” न्यङ्कुसारिणी स्कन्धोग्रीवी		
३६	{ उरोवृहती वा उपरिष्टाद्वृहती पुरस्ताद् ” महावृहती सतोवृहती वा ब्राह्मी गायत्री	४८	{ षट्पदी जगती महासतोवृहती महापङ्क्तिः अतिजगती ब्राह्मी वृहती शर्करी
३८	{ विराट्स्थाना त्रिष्टुप् आर्ची पङ्क्तिः पथ्या ” सतः ”	५२	अतिजगती
		५४	ब्राह्मी वृहती
४०	{ आस्तार- प्रस्तार- विष्टार- संस्तार-	५६	शर्करी
		६०	{ ब्राह्मी पङ्क्तिः अतिशर्करी
		६४	अष्टिः
		६६	ब्राह्मी त्रिष्टुप्
		६८	अत्यष्टिः
		७२	{ ब्राह्मी जगती ष्टितिः

१३०

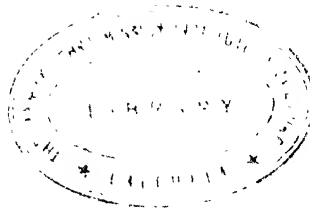
छन्दःसारसंग्रहः ।

अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि	अक्षरसंख्या	छन्दोनामानि
७६	अतिधृतिः	८२	विहृतिः
८०	ज्ञतिः	८६	संज्ञतिः
८४	प्रज्ञतिः	१००	अभिज्ञतिः
८८	आज्ञतिः	१०४	उत्कृतिः

इति धीवज्जते छन्दःसारसंग्रहे आतिष्ठतसमाहारी नाम चतुर्थोऽङ्कः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ।

Recd. on 3.6.80
R. B. No. 7820
G. R. No. 31275

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

	पृष्ठ	पङ्क्तौ		पृष्ठ	पङ्क्तौ
अक्षरच्छन्दः	६	१२	अपराजिता	८२	१८
अक्षरपङ्क्तिः	६१	१	अपराजिका	१८	२०
अक्षरधृतिः	८८	३	अपवाङ्मः	१०२	१
"	१०७	१४	अभिज्ञतिः	७४	८
अतिच्छन्दांसि	७८	१३	"	१०१	१५
अतिजगती	७४	१७	अद्यतगतिः	६८	२२
"	७८	१४	" धारा	४५	१५
अतिधृतिः	७४	१५	" वारि	३१	२०
"	८५	११	अर्णः	१०२	१७
अतिरुचिरा	२७	१३	अर्णवः	१०२	१७
अतिशङ्करी	७४	१६	अर्णसमस्तम्	३५	१२
"	८४	१६	"	५०	२
अतिशायिनी	८१	३	"	१२४	१८
अव्यष्टिः	७४	१६	अवितथम्	८१	७
"	८०	१	अशोकपुष्पमञ्जरी	१०३	१८
अव्युक्था	५८	८	"	१०८	१५
अद्रितनया	१००	८	अशोकमञ्जरी	१०३	१८
अनङ्गक्रीडा	२७	१	अद्यगतिः	८७	२१
" शिखरः	१०३	११	"	८५	८
" "	१०८	१८	अश्वलितम्	१००	७
अनवसिता	७२	१५	अष्टिः	७४	१६
अनुकूला	७२	३	"	८७	१४
अनुष्टुप्	३७	६	असम्भाषा	८२	१६
"	६४	१	आहतिः	७४	१०
अन्वीड्ययोगः	११४	११	"	८८	११
अपरवक्त्रम्	५१	११	आख्यातकी	५०	१७, १८
"	१२४	१८	"	७०	११

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
आख्यानिकी	५०	१५	उपचित्रम्	७२	१३
"	७०	२०	उपचित्रा	२२	४
आनन्दः	१०३	२	उपजातिः	७०	६
आपातलिका	१७	१६	"	११८	११
आपीडः	४३	५	उपमालिनी	८५	२३
आरामः	१०२	१८	उपस्थितम्	७२	११
आर्द्रा	७०	१८	"	८१	२
आर्या	७	३	उपस्थितप्रचुपितम्	४८	८
आर्यागीतिः	१०	१७	उपस्थिता	६८	१२
आर्यम्	३६	५	उपेन्द्रवज्रा	७०	२
आसारः	१०३	१	"	११८	४
आन्दिरा	७२	२३	उष्णिक्	६२	२१
आनुवदना	८२	२३	अष्टिः	७०	२१
आनुवंशा	७३	१	अष्टभः	८६	१
"	१२०	४	अष्टभगजविलसितम्	८७	१५
आनुवज्रा	६८	२२	अष्टभविलसितम्	८०	७
"	११८	१	एला	८५	२४
अकथा	५८	६	औपच्छन्दसकम् (सिकम् वा)	१७	१०
अग्राहा	१२६	२२	"	१२६	१३
अज्जला	७७	५	कनकप्रभा	८०	६
अतृप्तिः	७४	२	"	१२२	३
"	१०१	२०	कन्दम्	११०	१६
अत्यलिनी	८०	१५	कन्दः	८०	१८
अहामा	१०२	१७	कन्दुकम्	८०	२२
अदोष्यठितिः	१८	११	कन्या	६०	१५
अद्विता	४७	१२	"	१०५	१३
अद्भुतिः	१०	१३	कमला	६०	११
अद्वयणी	८२	११	"	६५	६
अपगीतिः	१०	७	"	१०७	६
अपचित्रकम्	५०	१३	कमला	६६	११
अपचित्रम्	५०	१४	करकचम्	६३	८

प्रकारादि-वर्षक्रमेण सूची ।

१३३

	पङ्क्ति		पङ्क्ति		
कलहंसः	८२	१	कीर्तिलकम्	८१	८
कलिका	४५	१८	कौमुदी	५१	१६
काला	८१	१२	कौड्यक्रमम्	११०	२०
कालीपीडा	७६	११	"	८२	२५
कालः	५८	८	कौड्यक्रमम्	८२	२१
कालकौडः	१०६	१७	कौड्यपदा	१०१	१६
कालकौडा	८५	७	कामा	८०	१४
कालबाणः	१०४	२	खञ्जा	५६	११
"	११२	८	खन्धा	११६	२२
कासारः	१०३	१	गजगतिः	६५	२
किरीटम्	१०१	१	गण्यष्टन्दः	६	१०
"	११४	२	गण्यमाताष्टन्दसां गुरुलघुसंख्या-		
कीर्तिः	७०	१६	निरूपणम्	२४	६
कुटजगतिः	८२	२	गण्डका	८७	२०
कुटिलम्	८४	६	"	१०८	२०
कुटिलगतिः	८०	१२	गण्डकृतम्	८८	३
कुटिला	८३	१	गाथा	२८	११
कुड्मलदली	७१	१	गायत्री	६१	११
कुपुरुषजनिता	७२	१४	गाङ्गा	१२६	२२
कुमारललिता	६२	२२	गाहु	"	"
कुमारी	८४	८	गीता	८८	१२
कुंररीकता	८४	२३	गीतिः	१०	१
कुसुमविचित्रा	७५	१८	गीतिका	८८	१६
कुसुमसवकम्	१०३	१५	गीत्याख्या	२६	५
"	१११	६	"	१०७	१४
कुसुमितलतावेङ्किता	८१	१८	गुर्व्यन्तरवर्गः	१०५	८
कतिः	७४	११	गीर्विन्दः	१०३	२
"	८७	१७	गीरी	७६	४
कैकुमती	५०	११	"	८०	११
कैदारः	१०३	१	घारि	६०	१२
कैसरम्	८१	१०	"	१०७	१०

	पृष्ठे	पङ्क्ती		पृष्ठे	पङ्क्ती
चकिता	८८	१, २	चित्रलेखा	८५	२
चक्रपदम्	८४	११	चित्रसंज्ञम्	८८	४, ५
चमरी	८३	१८	"	१०८	१६
चञ्चुरिकावली	८०	१७	चिदा	२२	१
चञ्चला	८८	६	"	८५	१
"	१०८	१६	चुलिका	२७	४
चञ्चलाचिका	७६	३	छन्दोलक्षणम्	१	१५
चञ्चुरष्टिप्रपातः	१०२	७	छाया	८५	१२, २३
"	१२४	५	जगण्वर्गः	११३	११
चण्डी	८१	१	जगती	७४	१८
चतुष्कलगणाः	५	१८	जलधरमाला	७६	१७
चतुर्वशा	६१	१५	जलीकृतगतिः	७६	८
चन्द्रकान्ता	८७	६	"	१२१	१३
चन्द्रमाला	८७	३	जाया	७०	१८
चन्द्ररेखा	८०	१८	जौमूतः	१०२	१७
चन्द्रलेखा	८४	२२	ज्योतिः	२६	११
"	८३	८	डीनम्	६२	३
चन्द्रवर्त्म	७७	१	"	११२	१४
चन्द्रावर्ता	८५	८	तगणवर्गः	१११	२१
चन्द्रिका	८०	१५	तप्तम्	७६	१
चन्द्रौरसः	८३	३	तनुमध्या	६१	१२
चपलाय्या	८	४	तन्वी	१००	२३
चपलावक्रम्	३७	१६	तरलमयम्	७७	२१
चम्पकमाला	६८	५	"	१०७	११
चलम्	८५	४	तामरसम्	७७	६
चामरम्	८७	२	तारका	८२	३
"	१०८	७	तालौ	५८	१६
चारुहासिनी	१८	१७	"	१०५	११
चित्रपदा	६४	६	दीर्घा	६०	१४
चित्रलेखा	८१	६	"	१०५	१३
"	८३	८	दुःखः	६५	४

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

१३५

	पृष्ठ	पङ्क्ति		पृष्ठ	पङ्क्ति
तृणकम्	८७	१	नगसहपिथी	६४	११
"	१०८	७	"	१०५	१०
तीटकम्	७५	७	नगानी	६०	२२
"	११२	१६	"	१०८	८
तीमरम्	६७	३	नदी	८४	३
विका गथाः	५	१५	नन्दनम्	८३	११
विभङ्गी	१०४	११	नन्दिनी	८१	४
विद्युप्	३६	१६	नराजम्	८८	२५
"	६८	२१	"	१०८	१३
खरितगतिः	६७	२०	नरेन्द्रः	८८	७
दण्डकाः	१०२	७	नर्दटकम्	८१	८
दमनकम्	६२	७	नलिनी	८६	६
"	७३	१७	"	११२	२२
"	१०७	८	नवमालिका	७६	१४
दीपकमाला	६८	१८	नवमालिनी	७६	१३
दुर्धालम्	१०१	८	नान्दोमुखी	८४	४
"	११३	१	नाराचः	८८	१०
दीधकम्	७०	२२	नाराचकम्	८३	१४
"	११७	७	नाराचिका	६५	३
दीङ्ङिका	२७	१८	नारी	५८	१७
द्रुतपदम्	७७	७	"	१०५	११
द्रुतमध्या	५१	३	निधिपालकम्	८७	८
द्रुतविलम्बितम्	७५	४	नीहारः	१०३	१
"	११७	२१	पङ्कावली	८२	६
द्रुता	७२	२२	पङ्क्तिः	६०	२६
द्विधीषा	६२	४	"	६७	२०
"	१११	४	पञ्चभटिका	२२	८
धवलाङ्कः	८७	७	पञ्चामरम्	७७	११
धीरलक्षिता	८८	२१	"	८८	१४, १५
धृतिः	७४	१६	"	८१	१७
"	८२	१७	पञ्चामराः	८७	१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
पञ्चचामरः (रुम्)	१०८	१२, १३, १७	प्रमाणिका	१०८	१०
पञ्चालः	६०	६	प्रमाणी	५७	१८
"	१११	२२	"	१०८	६
पञ्चवः	६८	१	प्रमाणीवर्गः	१०८	५
पञ्चा	८४	२३	प्रमिताक्षरा	७५	१०
पञ्चाय्या	७	१८	"	१२०	७
पञ्चावक्रम्	३७	१३	प्रमुदितवदना	७६	५
पदचतुर्दशम्	४५	२	प्रवरललितम्	८८	२२
पद्यम्	६	१३	प्रवृत्तकम्	१८	१४
परिभाषा	३	३	प्रहरणकलिका (ता)	८२	२०, २१
पवित्रा	६६	२१	प्रहृषिणी	७८	१३
पादाकुलकम्	२२	६	"	१२१	२३
पुटः	७५	२०	प्राच्यवृत्तिः	१८	८
पुण्यदाम	८५	२४	प्रियंवदा	७७	२
पुष्पिताया	५१	१८	प्रिया	५८	१८
"	१२५	२०	"	६१	३
पृथ्वी	८०	१३	"	१११	२
"	१२१	१७	प्रिमा	७०	२०
प्रकृतिः	७४	११	प्रवितकः	१०३	६
"	८८	१८	फुल्लदाम	८६	१
प्रचितः	१०२	८	बन्धु	७०	२४
"	१२४	११	बाला	७०	१८
प्रचितकः	१०३	४	बुद्धिः	७०	२१
प्रतिष्ठा	६०	१३	ब्रह्मरूपम्	८८	१६
प्रत्यापीडः	४५	८	"	१०६	२३
प्रबोधिता	८०	८	भगवन्वर्गः	११३	१८
प्रभद्रकम्	८५	१५	भद्रकम्	८८	१५
प्रभा	७६	६	भद्रविराट्	५०	८
प्रभावती	७८	१८	"	१२५	२०
प्रमदा	८४	८	भद्रा	७०	१८
प्रमाणिका	६४	१७	भद्रिका	६६	८

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

१३७

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
भद्रिका	७२	८	मषाकीडा(डम्)	१००	११, १३
भाराकान्ता	८१	१५	मषेभविक्तीकृतम्	८८	८
भुजगशिशुस्रता	६६	२	मदगललिता	८८	१४
भुजङ्गप्रयातम्	७५	१३	मदलेखा	६३	१
"	११०	६	मदिरा	८८	१७
भुजङ्गविजृम्भितं	१०१	२१	"	११३	२३
भुजङ्गविलासः	१०३	२६	मद्रकम्	८८	१४
भुजङ्गसङ्गता	६६	१०	मधु	५८	१९
भ्रमरपदकम्	८५	७	"	१०७	५
भ्रमरविलसिता(तं)	७१	१५	मधुमती	६३	४
भ्रमरावली	८६	२	मध्यक्षामा	८३	९
"	११२	२९	मध्या	५८	१५
भकरन्दिका	८६	९	मनीरमा	६८	१५
भञ्जरी	४५	१५	मनीहंसः	८५	१८
"	८४	७	मन्यामः	६९	५
भञ्जौरम्	८३	३	"	११२	१
भञ्जुभाषिणी	८०	७	मन्दरः	६०	८
"	११२	३	"	१०३	१
भञ्जुसौरभम्	५२	७	"	११३	१८
भञ्जुह्लासिनी	८१	३	मन्दाकिनी	७६	५
भणिकल्पलता	८८	१	मन्दाकान्ता	८०	१८
भणिगुणनिकरः	८५	१३	"	१२९	२३
भणिमञ्जरी	८६	४	मयूरसारिणी	६८	८
भणिमध्यम्	६६	६	मल्लिका	६४	१४
भणिमाला	७७	३	"	१०८	१
भणगजगामिनी	८७	१३	महामालिका	८३	१६
भणमयूरम्	८०	८	महालक्ष्मीः	६६	१७
"	११२	७	"	१११	६
भणमावङ्गलीलाकरः	१०३	१२	महालक्ष्मरा	१००	३
"	१११	१५	मही	५८	१३
भषा	६८	१०	"	१०८	७

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
माकन्दः	१०३	२	मौक्तिकदाम	११३	१५
माणवकाकीर्तिकम्	६४	२	मौक्तिकमाखा	७२	२
मावाच्छन्दः	६	११	यगणवर्गः	११०	१
मावासमकम्	२१	१०	यतिः	५	१८
"	१२०	११	यत्युपदेशीपनिषत्	५	२१
मानसहंसः	८५	२२	यमकम्	६१	८
माया	७०	१८	"	१०७	७
मालती	६२	६	यवमती	५२	२, ५
"	७६	१६	यामिनी	८७	१३
"	११३	१३	रगणवर्गः	१११	१
मालतीमाला	७२	१८	रणधरणी	२२	१५
"	१०६	१०	रथीङ्गता	७१	८
मासभारिणी	५१	१४	"	११७	१७
"	१२५	२०	रमणः	६०	४
माला	७०	१७	"	११२	१२
"	८५	११	रामा	७०	२०
मालाधरः	८१	१८	रुक्मवती	६८	४
मालिनी	८४	१७	रुचिरा	८०	४
"	१२२	१८	"	१२१	२७
मिश्रवर्गः	११४	८	रूपमाली	६६	१५
वशी	५८	२०	"	१०६	७
"	१११	२	अनुष्टुभेदानाम्	३८	
वगेन्द्रः	६०	८	अर्धसमवृत्तानाम्	५३	
"	११३	१२	अष्टाक्षरसमवृत्तानाम्	६५	
वगेन्द्रसुखम्	८०	२३	अष्टादशाक्षरसमवृत्तानाम्	८४	
मेषविष्णुर्जीवा	८५	२१	आय्यभेदानाम्	८	
मीटकम्	७७	१८	उद्गतानाम्	४८	
मीटनकम्	७२	८	उपस्थितप्रशुधितानाम्	४८	
मीदकम्	७७	१८	कनविंशत्यक्षरसमवृत्तानाम्	८६	
"	११३	२०	एकादशाक्षरसमवृत्तानाम्	७३	
मौक्तिकदाम	७७	१५	गीतिभेदानाम्	११	

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

१३८

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
गीत्याद्यादीनाम्	२८		लीलाखेलः	८५	८
चतुर्दशाक्षरसमवृत्तानाम्	८३		"	१०६	१७
तयोद्देशाक्षरसमवृत्तानाम्	८१		लीला	८४	१
दशाक्षरसमवृत्तानाम्	६८		लौकिकच्छन्दः	६	७
द्वादशाक्षरसमवृत्तानाम्	७८		वंशपत्रपतितम्	८१	१
नवाक्षरसमवृत्तानाम्	६७		वंशस्थविलम्(स्था)	७४	२०, २१
पञ्चदशाक्षरसमवृत्तानाम्	८६		"	११८	२३
पदचतुर्दशीदीनाम्	४६		वक्त्रम्	३७	७
पारिभाषिकशब्दानाम्	५		वरतनुः	७६	१५
मावासमकभेदानाम्	२३		वरयुवती	८७	१७
वैतालौघभेदानाम्	१८		वरसुन्दरी	८२	२२
शिखाखण्डयोः	५७		वर्द्धमानम्	४८	८
षडक्षरसमवृत्तानाम्	६२		वसन्ततिलका	८२	१०
षोडशाक्षरसमवृत्तानाम्	८८		"	१२२	१५
सप्तदशाक्षरसमवृत्तानाम्	८२		वसुमती	६१	२१
सप्ताक्षरसमवृत्तानाम्	६३		वाणी	६१	२०
लक्ष्मीः	८४	२	"	७०	१६
लक्ष्मीधरा	७५	२२	"	१०५	१७
"	७६	८	वाणिनी	८८	२
"	१११	८	वातोर्ध्वी	७१	६
लघुस्वरवर्गः	१०७	३	वानवासिका	२१	१४
लता	८३	१२	वाचाङ्कारिका	५०	१६
ललना	७६	१८, २१	वासन्ती	८४	१४, १५
ललितम्	४८	३	वाङ्मिनी	७६	१२
"	७६	२	विक्रान्तिः	७४	१०
ललिता	७७	४	"	१०७	६
लवली	४५	१५	विम्बगाहा	१२६	२२
लालसा	८३	१३	विज्ञानम्	५७	१८
लालित्यम्	८८	२१	"	६५	१
लीला	८७	२१	विद्याधारः	७७	८
लीलाकरः	१०२	१७	"	१०६	१३

पृष्ठ	पङ्क्ति	पृष्ठ	पङ्क्ति
विद्युत्	८० १६	वैकुण्ठः	१०२ १८
विद्युन्माला	६४ ८	वैतालौयम्	१७ ३
"	१०६ ४	"	१२५ १
विद्युल्लेखा	६१ १८	वैदिककन्दः सङ्क्षेपः	१२७ १३
"	१०५ १७	वैश्वदेवी	७५ १६
विध्वङ्गमाला	७२ १६	व्यालः	१०२ १७
"	११२ ४	शङ्खः	१०२ १८
विपरीताध्यानकी	५० १८, २०	शङ्खनारी	६२ १
"	७० १६	"	११० ३
विपरीताध्यानिकी	५१ १	शङ्खुः	८७ ११
"	७० १८	शर्करा	७४ १७
विपिनतिलकम्	८७ ८	"	८२ ८
विपुलार्थः	७ २१	शशिकला	८५ १०
विपुलावक्रम्	३८ १	शशिवदना	६१ १६
विबुधप्रिया	८३ १७	"	८८ २
विम्बम्	८५ १८	शशी	६० २
विम्बः	६७ १	"	११० २
वियोगिनी	५० ४	शार्दूलं	८४ १
विलासिनी	७१ २१	शार्दूलललितम्	८३ २३
विशोकः	२१ १७	शार्दूलविक्रीडितम्	८५ १२
विषमव्रतम्	३५ १३	"	१२३ १७
"	३६ ४	शाला	७० १७
"	१२६ १८	शालिनी	७१ ३
विसारः	१०३ १	"	११८ १८
विधिता	८५ २०	शिखण्डितम्	७२ १२
व्रतम्	३५ ४	शिखरिणी	८० ८
"	८७ १८	"	१२३ ५
"	१०८ २०	शिखा	२६ ८
व्रता	७१ १७	"	५६ २
व्रजती	६६ १	शीर्षरूपम्	६३ १०
वेगवती	५० ५	"	१०६ १

अकारादि-वर्णक्रमेण सूची ।

१४१

	पृष्ठे	पङ्क्तौ		पृष्ठे	पङ्क्तौ
शुद्धविराट्	६७	२१	समाप्ती	५७	१८
शुद्धचिराद्धृषभम्	४८	८	"	६३	६
शुद्धा वर्गाः	१०५	४	"	१०७	२२
शेषा	६१	१८	समाप्तीवर्गः	१०७	१७
"	१०५	१७	समुद्रतता	८६	६
शैलप्रिखा	८७	१८	सम्प्रीक्षा	६१	४
शीमा	८८	७	"	१०५	१५
श्वेती	७१	१८	सरसी	८८	४
"	१०८	४	सलिलनिधिः	८८	३
शीः	५८	६	साण्णम्	१०४	५
"	७२	२	सानन्दः	१०३	२
"	१०५	८	सान्द्रपदम्	७२	४
श्रीकः	३८	२०	सारः	५८	१४
संक्रतिः	७४	१०	"	१०२	१८
"	१००	२२	"	१०७	१८
संयामः	१०२	१८	सारङ्गः	७७	१९
संयुक्ता	६८	२३	"	११२	६
संस्कारः	१०३	२	सारङ्गिका	६६	१८
संस्कारः	१०३	१	"	८५	२
सगणवर्गः	११२	११	सारवती	६८	१
सती	६०	१७	सिङ्गकम्	८८	५
सत्कारः	१०३	१	सिङ्गमादः	८२	१
सन्दीहः	१०३	२	सिङ्गविक्रान्तः	१०३	८
सप्तजतयः	८७	१६	सिङ्गविक्रीडः	१०३	१०
सप्तमावकादिशः	११४	१२	"	११०	२५
सप्तमम्	३५	११	सिङ्गविक्रान्तम्	८३	१
"	५७	१७	सिङ्गीनता (वृत्ता)	८२-१०, १५	
"	५८	३	सुकेसरम्	८४	१०
"	१०५	६	सुखेलकम्	८५	१७
समानिका	६४	१६	सुधा	८५	१
"	१०८	१	सुन्दरिका	१००	१५

	पृष्ठं	पङ्क्तौ		पृष्ठं	पङ्क्तौ
सुन्दरी	५०	३	सन्निधी	१११	१
"	७५	२२	स्नागता	७१	११
"	१२४	१९	"	११७	११
सुपवितम्	८४	५	हंसः	६०	२५
सुप्रतिष्ठा	६०	२४	हंसमाला	६३	१
सुमुखी	७९	५	हंसकृतम्	६४	११
सुरसा	८६	८	हंसी	६८	१६
सुरामः	१०२	१९	"	७०	१९
सुवशा	८८	४	"	८९	२६
सुवदना	८८	१	हरनर्तनम्	८३	१६
सुवासः	६३	८	हरिः	८१	११
सुषमा	६८	३	हरिणप्रुतम्	८३	२१
सोमराजी	६९	२	हरिणप्रुता	५१	६
"	११०	३	हरिणवल्गभा	"	७
सीय्या	२६	१४	हरिणी	८०	२
सौरभकम्	४८	३	"	१२३	११
स्त्री	५८	१०	हलमुखी	६६	४
"	१०५	१०	हारिणी	८१	१३
सक्	८५	१२	हारोतः	६१	६
सम्भरा	८८	१९	"	१११	२४
"	१२३	२३	हीरकम्	८५	६
सन्निधी	७६	७			

